Universitat Pompeu Fabra

Els “apatxes” de París, a Catalunya

Màster en Història del Món

Director del treball: Josep Pich i Mitjana
Sergi Saranga i Reguera
07/07/2020

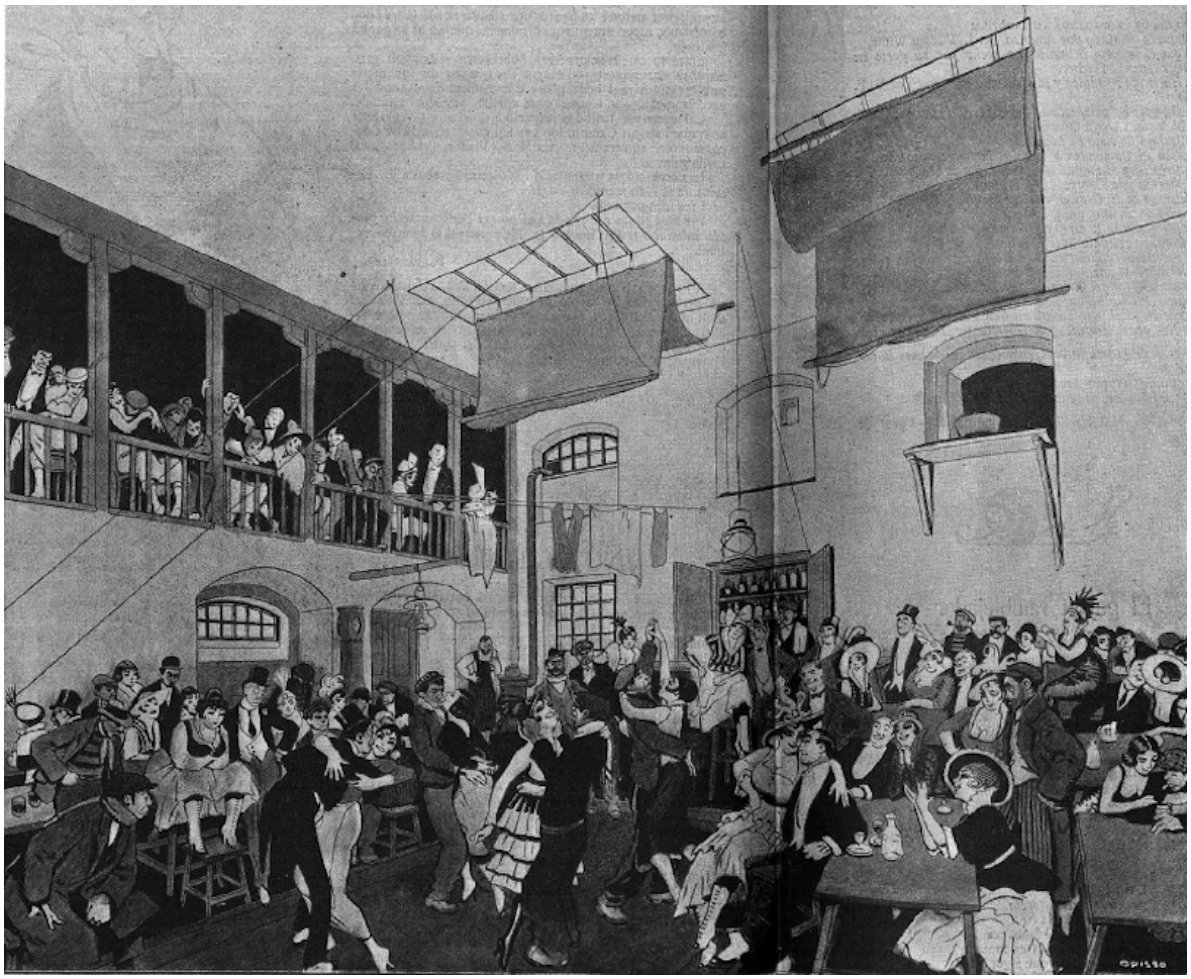

Als meus pares, per aguantar-me.

Al meu director del treball, per suggerir-me la idea.

I a aquells que em van donar consell per correu: Carles Viñas, Cèlia Marín, Joan Safont, Josep Maria Domingo, Josep Murgades, Miguel Garau, Núria Santamaria i Teresa Abelló.

ÍNDEX

- **1. Resum p. 4.**
- **2. Introducció p. 4.**
- **3. Els primers indicis dels “apatxes” a Catalunya (1900-1906) p. 21.**
- **4. Els “apatxes” i la societat catalana p. 24.**
    - 4.1. Els “apatxes” a la premsa: cròniques, columnes, crims i robatoris p. 24.
    - 4.2. Els “apatxes” i la tracta de blanques p. 35.
    - 4.3. Els “apatxes” i l’anarquisme p. 37.
- **5. Els “apatxes” i la cultura catalana p. 39.**
    - 5.1. Els “apatxes” i els intel·lectuals p. 39.
    - 5.2. Els “apatxes” i la literatura fulletonesca p. 44.
    - 5.3. Els “apatxes”, la sàtira i els insults p. 46.
    - 5.4. Els “apatxes” i el cinema p. 49.
    - 5.5. Els “apatxes” i el teatre p. 52.
    - 5.6. La dansa “apatxe” p. 54.
    - 5.7. Els “apatxes”, Carnestoltes i les festes de disfresses p. 58.
- **6. Conclusions p. 61.**
- **7. Bibliografia p. 63.**

1. Resum

Aquest TFM pretén estudiar la rellevància d'una de les principals subcultures juvenils violentes sorgides a la capital francesa a principis del segle XX i la seva influència a Catalunya, des de la perspectiva de la Història cultural. A la França de principis del segle XX, la premsa va començar a fer ús del terme *apache* per designar pejorativament als joves vandàlics dels baixos fons de París, associant la seva violència amb la vida (salvatge, incivilitzada) dels apatxes americans. Segons el relat que es divulgava, els *apaches* cometien homicidis, atracaven joieries, es feien amos dels seus barris i aterraven als ciutadans per la seva condició de delinqüents per naturalesa, davant la incapacitat de reacció de les forces de l'ordre. Gràcies als mitjans de comunicació estrangers, el concepte va reeixir més enllà de les fronteres franceses i el continent europeu. Aquest fenomen social, o subcultura urbana, desapareixeria gradualment arran de la incorporació de noves brigades policials a les ciutats i la *Gran* Guerra; molts d'aquests *apaches* van haver de fugir del país. La seva presència, si més no, encara mantindria una relativa popularitat en teatres, cinemes, cabarets i *café-concerts* on es ballava la *danse apache*.

A Catalunya alguns diaris constataven la seva petjada en el territori, en especial a Barcelona, *le petit Paris du Sud*; d'altres, en canvi, ho desmentien. No obstant això, no s'ha dut a terme cap estudi acadèmic prou profund i rigorós al respecte per corroborar-ho. L'objectiu d'aquest TFM és, conseqüentment, el d'investigar la presència i influència cultural dels *apaches* o "apatxes" parisencs (com alguns es referien) a Catalunya. A la llum de les consideracions anteriors, investigarem el seu auge i caiguda en el territori a través de diferents diaris catalans publicats entre el 1900 i el 1936, abans de la *Guerra Civil Espanyola*, tot distingint l'esfera sociopolítica de la cultural. La nostra tesi consisteix en el fet que, si bé anecdòtica, la presència dels "apatxes" es va fer palesa en els dos àmbits.

Paraules clau: *apache, "*apatxe", subcultura urbana, baixos fons, París, Catalunya, Barcelona, premsa.

2. Introducció

Podríem remuntar-nos fins fa dos mil anys, quan els primers ancestres de la tribu indígena coneguda com a "apatxe" van trepitjar el sòl del nord-oest canadenc per, més endavant, dirigir-se al sud-est dels actuals Estats Units[1]. Entorn del segle XVIII, els apatxes es trobaven dispersos arreu de Texas, Nou Mèxic, Arizona i algunes regions mexicanes adjacents que lluïen pels seus deserts, muntanyes i planures àrides[2]. A conseqüència del seu llarg establiment en el territori, havien emergit les "subtribus": a l'oest del Río Grande hi havia els apatxes occidentals, els chiricahuas i els mescaleros; a Nou Mèxic, els jicarillas; i a l'Est, a Texas, els anomenats apatxes kiowa o apat-

[1] Jastrzembski, Joseph C., 2007, *The Apache Wars: The Final Resistance*, Chelsea House, New York, p. 8.

[2] *Ibíd.,* p. 8-10.

xes de les planures i els lipans[3]. Les relacions entre aquestes ètnies amb els Estats Units i Mèxic sovint eren conflictives, car no s'entenia la seva organització social tan descentralitzada: els tractats entre els països només vinculaven als líders indis, segons interpretava la resta del clan[4].

En 1821 es va formar l'estat de Mèxic però, una dècada després, els estats de Chihuahua i Sonora patiren una greu depressió econòmica, on les tropes mal pagades —la gran majoria— es rebel·laven. Tement una possible contrarevolució, els apatxes van ser declarats enemics comuns i es van reclutar mercenaris per erradicar-los[5]. En resposta als atacs sorpresa i les destrosses ocasionades, les tribus apatxes van portar a terme diverses incursions en territori hostil i van promoure un nou comerç de béns requisats amb companyies estatunidenques. Després de la victòria a la coneguda com "intervenció nord-americana a Mèxic" (1846-1848), els Estats Units va annexar-se part del territori apatxe, amb els quals s'havia teixit una certa aliança no gaire sòlida, no sempre sostinguda, que decauria precipitadament durant la Guerra de Secessió (1861-1866). Les guerres apatxes (1862-1886) narren una sèrie de revoltes i conflictes bèl·lics en els quals "neither President Lincoln in Washington nor the territorial governments of Arizona and New Mexico seemed capable of grappling with the Apache question", obrint la possibilitat d'utilitzar polítiques d'extermini com les del coronel James Carleston[6]. Noms com Cochise, Mangas Coloradas o Victorio són vestigis d'una resistència mitificada però imprevista, alhora que heroica. Per la seva negativitat a cedir, "the Chiricahua were punished as no other native people in U.S. history has ever been" i el 1886 Gerónimo, líder de l'única banda que romania present, es va lliurar a les tropes texanes[7]. Aquestes guerres van ser seguides per lloctinents, viatgers intrèpids i la premsa europea de *Fin de Siècle* des d'un prisma racista, estereotipat, poc objectiu i sense el punt de vista dels apatxes[8]. Aquesta era la perspectiva en què aquest poble indígena americà va ser conegut a l'Europa de la *Belle Époque*.

El mateix concepte de *Belle Époque* és un clixé d'historiador i el recurs fàcil per referir-nos a l'època prèvia a la *Gran Guerra*: *the good all days*, uns "bon temps" de suposada llibertat sexual, riquesa i esplendor occidental que emmascaraven atemptats anarquistes, prostitutes infantils, racisme, pobresa i misèria[9]. Alguns historiadors postulen que va començar arran de la creació del Segon Reich, el 18 de gener del 1871, i d'altres, com Philip Blom, l'ubiquen a la primera dècada

---

[3] *Ibíd.*, p. 10.

[4] *Ibíd.*, p. 11.

[5] *Ibíd.*, p. 16.

[6] Roberts, David, 1994, *Once they moved like the wind: Cochise, Geronimo, and the Apache Wars*, Simon & Schuster, New York, p. 52.

[7] *Ibíd.*, 12.

[8] Alguns comentaris com "the cowardly Apache creeps upon his victim like a snake in the grass" fet per l'explorador William A. Pell (1870) es poden llegir a *ibíd.*, p. 14.

[9] Ucelay, Enric, "Prefaci", 2014, dins Pich, Josep, 2014, *Les llums s'apaguen a tot Europa. La fi de la Belle Époque*, Col·lecció Hecateu, 1, Nova Editorial, Barcelona, p. 7.

del segle XX[10]. Malgrat el triomf dels sistemes parlamentaris sobre l'absolutisme de l'Antic Règim, en el *Fin de Siècle* europeu les monarquies encara predominaven[11]. Els grans mitjans de comunicació assoliren una forta hegemonia fins a consolidar-se com el *quart poder*[12] i l'antisemitisme es va difondre de la mà de la industrialització; l'imperialisme; el creixement de les ciutats; el declivi del camp; el poder monetari i de les màquines; l'explotació de la classe obrera; l'amenaça del socialisme; la decadència de l'aristocràcia[13]; els cabarets; l'automòbil; els conflictes internacionals; el petroli; l'electricitat; els crims; la sensació d'inseguretat de les classes burgeses[14]; i la formació de bandes de delinqüents juvenils a les urbs[15]. Les societats a Occident, llavors, van veure necessari la confecció de nous termes per entendre la seva nova realitat constantment transgredida[16].

La Tercera República Francesa (1870-1944), coaccionada des de dins per partidaris de l'Antic Règim i els monàrquics del Segon Imperi; per la mostra de força alemanya durant la guerra francoprussiana (1870-871), una derrota difícil d'acceptar; per les conseqüències de la Comuna de París (1871)[17]; per bombes com la del 1892 a la *Société des Mines* de Carmaux o a l'estació de policia de París; per l'escàndol de corrupció del Canal de Panamà o cas Lesseps (1890-92); per un descontentament de les forces contra-revolucionàries —l'església, famílies empresarials i de procedència noble, l'aristocràcia—, que van intentar dur a terme un cop d'estat liderat pel general Boulanger el 1889; pel controvertit cas Dreyfuss (1894-1906)[18], que va posar de manifest l'antisemitisme francès; per l'assassinat del president de la República Francesa Sadi Carnot, comès pel llibertari Sante Caserio el 1984[19]. D'altra banda, i a despit de l'aïllament diplomàtic del país a causa del sistema d'aliances de Bismarck, l'imperi francès es va estendre pel Senegal; Costa d'Ivori; Txad; Congo francès; Dahomey; Gabon; Guinea Francesa; Madagascar, Mauritània; Mau-

---

[10] Blom, Phillip, 2008, *The Vertigo Years: Europe 1900-1914*, Basic Books, New York, 23 de juny del 2020, http://tankona.free.fr/blom2008.pdf, p. I.

[11] Pich, 2014, pp. 10-11.

[12] *Ibíd.*, p. 11

[13] Tuchmann, Barbara W., 1994, *The Proud Tower: A Portrait of the World Before the War 1890-1914*, Ballantine Books, New York, p. 230.

[14] Rodriguez, Alfonso, 2013, "Los apaches de París: un mito de la Belle Époque", *Revista Sin Ideas*, n. 2, p. 1.

[15] Pierret, Régis, 2013, "Apaches et consorts à l'origine des tribunaux pour enfants", *Vie sociale*, n. 4, pp. 79-94, p. 81.

[16] Kalifa, Dominique, 2013, *Les Bas-Fonds: Historie d'un imaginaire, Seuil*, 23 de juny del 2020, https://www.seuil.com/ouvrage/les-bas-fonds-dominique-kalifa/9782020967624, p. 11.

[17] La Comuna de París (18/03/1871-26/06/1871) va ser una insurrecció a la ciutat contra el govern francès arran de la seva derrota en la guerra franco-prussiana i de l'esfondrament del Segon Imperi de Napoleó III (1852-1870). A l'anomenada *semaine sanglante* es van formar barricades als carrers, es van incendiar edificis públics, com el Palau de les Tulleries, i van morir més de 20.000 insurreccionistes i 750 soldats. Extret de "Commune of Paris | 1871", *Encyclopedia Britannica*, 23 de juny del 2020, https://www.britannica.com/event/Commune-of-Paris-1871.

[18] Tuchmann, 1994, pp. 121-122 i 220.

[19] Pich, 2014, pp. 16.

rici; Níger; Sudan francès; Volta Alta; terres a l'Àfrica Central; Nigèria i Gàmbia, a part d'illes a l'oceà Índic i al Pacífic Sud com Nova Caledònia i la Polinèsia Francesa[20].

Darrere de la guerra a la premsa es traslluïa un clima de disputa, lluny de la reconciliació, per la república com a projecte de futur[21]. Segons Barbara W. Tuchman, la societat sentia un fervor patriòtic pel seu exèrcit i hi havia una creença cega vers les difamacions que es publicaven diàriament contra els "altres", els "sans-patrie, incendiaries, church-burners, Dreyfusards", fins a tal punt que crits com "Vive l'Armée!" o "A bas les juifs!" eren freqüents[22]. Els ciutadans de París, des dels acadèmics fins als llibertaris o àcrates morts de fam, podien obtenir uns ingressos suplementaris a la premsa, entre els quals destacaren creadors de falsos rumors que seguien òrgans privats i editors individuals sense principis i propensos a aquest tipus de mentides, com Ernest Judet (1851-1943), director des del 1892 fins al 1904 del famós diari republicà i conservador *Le Petit Journal* (1863-1944), qui passejava per la via pública amb bastó de plom i revòlver per si la francmaçoneria li tendia una trampa[23]. Al mateix temps, vindria la moda de les cròniques negres fulletonesques[24] i l'invent per excel·lència de finals de segle XIX, el projector de cinema, que en el seu període inicial tenia els crims dels baixos fons en el punt de mira[25].

Abans del segle XX, Émile Zola (1840-1902) ja s'havia guanyat el respecte dels seus contemporanis amb obres com *Thérese Raquin* (1867), *Nana* (1879) o *Germinal* (1885), que van constituir el pilar fonamental del naturalisme, un realisme que retratava les condicions de vida de pagesos, prostitutes, miners, alcohòlics i, en suma, les víctimes de la industrialització[26]. Tanmateix, fou rondant la dècada del 1840 que va irrompre l'expressió (i la moda) dels *bas-fonds*: "l'abîme absolu" dins el qual transitaven una munió de "vagabonds, de gueux, de mendiants, de filles 'perdues', de criminels, de forçats, autant de figures hideuses, de figures repoussoirs, pour partie réelles et pour partie fantasmées"[27]. El terme es pot observar a *Des classes dangereuses* (1838) del policia Honoré Antoine Frégier; en la novel·la *Z. Marcas*, publicada el 25 de juliol d'aquell mateix any i escrita per Honoré de Balzac; i en *Théories nouvelles d'économie sociale et politique*

---

[20] Fenby, Jonathan, 2015, *The History of Modern France: from the revolution to the present day*, Simon & Schuster, London, p. 239- 240.

[21] Tuchmann, 1994, p. 219.

[22] *Ibíd.*, pp. 225-227.

[23] *Ibíd.*, pp. 227-228.

[24] North, Joseph, 2011, *Emilio Ghione and the Mask of Za La Mort* , Masters thesis, Durham University, 23 de juny del 2020, http://etheses.dur.ac.uk/3427/, p. 17.

[25] Kalifa, 2013, p. 90.

[26] Tuchmann, 1994, p. 248.

[27] Kalifa, 2013, p. 7.

(1842) de Constantin Pecqueur; i va anant assolint terreny a l'espai públic a través d'obres de Gustave Proudhon, Eugène Sue, Constant Guéroult, Henry Monnier i Sully Prudhomme[28].

Normalment l'imaginari social ha sigut definit com un sistema coherent i dinàmic de representacions que les societats estableixen sobre identitats col·lectives segons els grups, classes i categories socials perceptibles en el seu context històric, "ils produisent et instituent le social plus qu'ils ne le reflètent. Mais ils ont besoin pour cela de s'incarner dans des intrigues, de raconter des histoires, de les donner à lire ou à voir"[29]. En una barreja de sentiments contradictoris respecte als apatxes americans (hi havia opinions contundents en contra de la repressió indígena estatunidenca[30]), van ser obres com *Les Mohicans de Paris* (1854-59) d'Alexandre Dumas; *Les Dessous de Paris* (1860) d'Alfred Delvau; *Les Flibustiers de la Sonore* (1864); *Les Peaux-Rouges de Paris* (1888) de Gustave Aimard; però sobretot *Le mystères de Paris* (1842) d'Eugène Sue les que van promoure l'associació de l'imaginari social del *bas-fonds* amb les tribus indígenes nord-americanes, símbols de barbàrie i incivilització "roussoniana" (i de Tocqueville, que els titllà de "mandrosos" en el seu llibre *De la démocratie en Amérique* de 1835-1840[31]), a través de l'adjectiu o la metàfora, tal com es veu reflectida en aquesta última novel·la[32]:

> Nous allons essayer de mettre sous les yeux du lecteur quelques épisodes de la vie d'autres barbares aussi en dehors de la civilisation que les sauvages peuplades si bien peintes par Cooper. Seulement les barbares dont nous parlons sont au milieu de nous nous pouvons les coudoyer en nous aventurant dans les repaires où ils vivent, où ils se rassemblent pour concerter le meurtre, le vol, pour se partager enfin les dépouilles de leurs victimes.

Cooper, és a dir, James Fenimore Cooper, qui va escriure *The Last of the Mohicans* el 1826 i deixaria com Thomas Mayne Reid una forta empremta en la literatura francesa, "un tel phénomène devait laisser des traces au début du XXe siècle, tous les voyous de Paris seront donc des apaches"[33]. Aquest tipus d'*apaches* eren la representació d'un "monde clos, de voyous incorrigibles et presque naturellement voués au mal"[34], una associació de conceptes concebuda per una elit cultural, literària, que l'anava popularitzant a través de les seves creacions, si bé els apatxes indis van adquirir vigor a les notícies a partir del 1883, a causa de l'amenaça de Gerónimo, qui va revifar el conflicte de les guerres apatxes, i del 1889, amb la gira del *Buffalo Bill's Wild West*

---

[28] *Ibíd.*,p. 9.

[29] *Ibíd.*, p. 13.

[30] "Les Français, quelles que puissent être leurs réactions vis-à-vis des Indiens sont presqu unanimes à condamner le comportement des États-Unis à leurs égards." Portes, Jacques, 1990, *Une fascination réticente. Les États-Unis dans l'opinion française. 1870-1914*, Nancy, Presses universitaires de Nancy, Nancy, 458 p., vist a Nieto, Philippe, 2017, "Le Far-West aux portes de Paris Codes de reconnaissance d'un réseau informel: les Apaches", dins Gauvard, Claude (ed.), 2018, *Appartenances et pratiques des réseaux*, Éditions du Comité des travaux historiques et scientifiques, París, p. 55.

[31] Nieto, 2017, p. 54.

[32] Sue, Eugène, 1842, *Le mystères de Paris. Tome 1*, Feedbooks, 23 de juny del 2020, www.ebooksgratuits.com, p. 5.

[33] Kalifa, 2013, p. 83.

[34] *Ibíd.*, p. 190.

Show a França[35]. La pauta cap al segle XX es pot resseguir de la mà de Charles Baudelaire, el primer per Walter Benjamin que hauria escrit des de la perspectiva d'un *apache*, qui esdevé un antiheroi de la modernitat, un individu perillós per les masses que es refugia en les galeries subterrànies i "abjura de las virtudes y de las leyes. Renuncia de una vez y para siempre al contrato social. Cree que un mundo lo separa del burgués. No reconoce en él los rasgos del cómplice" en el poema *Vin de l'assassin*, que inicià un nou gènere pròpiament parisenc[36].

Entrats en el segle XX veiem l'Exposició Universal de París i el Cinquè Congrés de la Segona Internacional (1900); la reconciliació de França amb el nou rei britànic, Edward VII, i la subseqüent *Entente Cordiale* (1904)[37]; la suspensió de quaranta milions de francs de subvenció a l'església catòlica i la gestió de les parròquies per associacions locals i residents (1902); la crítica encesa tant de la dreta conservadora com la reaccionària (el 1899 es va fundar *Action Française*), incloent-hi a Pius X; la prohibició de l'educació catòlica per llei (1904); la formació del partit socialista *Section Française de l'Internationale Ouvrière* (SFIO) (1905); la reforma policial i l'estat de setge de Clemenceau per la vaga general de la UGT (1906)[38]; i la creació al mateix any de les *Brigades régionales de police mobile* o *Brigades du Tigre*, especialitzades en la lluita cos a cos contra la delinqüència vandàlica que atemoria el país[39]. Fou en aquest context que, en el 12 de desembre de 1900, el columnista de *Le Matin* Henri Fouquier va escriure una crònica sobre l'assassinat de dos treballadors a Belleville per una banda de joves *apaches*, en clau sarcàstica[40]:

> Par contre, nous avons l'avantage de posséder, à Paris, une tribu d'Apaches dont les hauteurs de Ménilmontant sont les Montagnes-Rocheuses. Ceux-ci font beaucoup parler d'eux. (…) Ce sont des jeunes hommes pâles, presque toujours imberbes, et l'ornement favori de leur coiffure s'appelle les rouflaquettes, tout de même, ils vous tuent leur homme comme les plus authentiques sauvages, à ceci près que leurs victimes ne sont pas des étrangers envahisseurs, mais leurs concitoyens français.

A partir d'aquell moment, "les reportages que joumaux et magazines multiplient avec un voyeurisme complaisant"[41]; diversos diaris conservadors de gran popularitat com *Le Matin*, *Le Petit Journal*, *Le Petit Parisien*, *Le Journal*, *Le Gaulois* però també diaris d'esquerres com *L'Humanité* van reproduir amb freqüència el terme entre el 1900 i 1912, obtenint un considerable reeiximent el

---

[35] Nieto, 2017, p. 54.

[36] Benjamin, Walter, 2012, *El París de Baudelaire*, Dimópulos, Mariana (trad.), Eterna Cadencia, Buenos Aires, 23 de juny del 2020, https://seminariosocioantropologia.files.wordpress.com/2014/03/benjamin-walter-el-paris-de-baudelaire.pdf, p. 152-153.

[37] Tuchmann, 1994, pp. 354-356 i 563.

[38] Fenby, 2015, pp. 232-235.

[39] Viñas, Carles, "*Les Apaches*: los gamberros de la Belle Époque como antecedente del fenómeno *racaille*", dins VV. AA., 2016 *Apaches. Los salvajes de París*, La Felguera, Madrid, p. 104.

[40] Fouquier, Henri, 12 de desembre del 1900, "Les 'Apaches'", *Le Matin*, n. 6.135, p. 1.

[41] Kalifa, Dominique, 1995, *L'Encre et le sang. Récits de crimes et société à la Belle Époque*, Fayard, París, p. 155.

1904 i assolint el seu punt àlgid el 1907[42]. Encara que aquesta mena d'articles alarmistes[43] no es prenien amb gaire seriositat, el fantasma de la Comuna de París continuava present; els van servir d'esquer contra el govern de Clemenceau, que volia derogar la guillotina entre 1906 i 1907 (no es va aconseguir fins al 1981)[44], i van donar peu a la circulació del terme en publicacions de premsa especialitzades en crims i novel·les de detectius[45]. A més, diaris llibertaris com *La Révolté*, *L'Anarchie*, *Monvemen Anarquiste* o *L'Idée Libre* encoratjaven els *apaches* a qüestionar l'ordre vigent[46].

La presència de bandes juvenils era un fenomen social propi de les ciutats industrialitzades, i en el cas de França hem d'afegir el malestar a les escoles secundàries i universitats (1883-1885), a banda dels disturbis en reformatoris a Belle-Île (1886), Aniane i a Mettray (1887), que feien palesa una crisi contra la disciplina tradicional, on la figura del jove ocupava un espai protagonista[47]. La preocupació estatal per la delinqüència juvenil es reflecteix en la llei del 28 d'abril de 1832, que modificava l'article 271 del Codi Penal per sancionar més efectivament el tràfic de menors i construir presons per a joves com la *Madelonnettes* (La Roquette)[48]. Si més no, la manca d'aprenentatge general de la *Belle Époque* no propiciava una educació acadèmica obligatòria més extensa que fins als dotze anys, edat en què l'infant esdevenia una càrrega si els dos pares treballaven; la baixa retribució i poca deferència vers el jovent obrer o a l'atur van ser factors decisius per molts joves procedents de la pagesia, molts dels quals emigraven als barris pobres de París i queien víctimes de l'alcoholisme[49]. Segons Michelle Perrot, aquestes bandes eren un producte d'una societat que no gosava reconèixer ni oferir a la joventut el seu espai col·lectiu, només una sortida "dans l'obéissance, la patience, la monotonie des jours gris et soumis dans une incessante répétition"[50].

De vegades eren presentats com víctimes de maltractament o del destí, per ser orfes, però alhora aquests joves delinqüents, segons la *Gazette des Tribunaux,* eren per antonomàsia man-

---

[42] Schmidt, Bettina C., 2005, J*ugendkriminalität und Gesellschaftskrisen – Umbrüche, Denkmodelle und Lösungsstrategien im Frankreich der Dritten Republik (1900–1914)*, Steiner, Stuttgart, p. 75, vist a Lebon, Daniel-Frédéric, 2012, "Béla Bartók's *The Miraculous Mandarin* and the Apaches from Paris", *Studia Musicologica*, N. 53, V. 1-3, pp. 231-240, p. 233.

[43] "L'Apache est la plaie de Paris / Plus de 80.000 rôdeurs contre 8.000 sergents de ville". Laut, Ernest, 20 d'octubre del 1907, *Le Petit Journal Illustré*, n. 883.

[44] Pierret, 2013, p. 82.

[45] Nieto, 2017, p. 55.

[46] García, Simón, "El apachismo anarquista", dins VV. AA., 2016 *Apaches. Los salvajes de París*, La Felguera, Madrid, p. 188.

[47] Perrot, Michelle, 2007, "Dans le Paris de la Belle Époque, les 'apaches', premières bandes de jeunes", *La lettre de l'enfance et de l'adolescence*, V. 1, N. 67, pp. 71-78, p. 75.

[48] Farcy, Jean-Claude, 2011, "Violence juvénile à Paris au temps des Apaches : Fin XIXe siècle – début du XXe siècle", dins Rousseaux, Xavier i Xavier De Weirt (ed.), 2019, *Violences juvéniles urbaines en Europe*, Presses universitaires de Louvain, Louvain-la-Neuve, pp. 3-4.

[49] Pierret, 2013, pp. 84-85.

[50] Perrot, 2007, p. 75.

drosos i proclius al tumult, la sedició i el proxenetisme, afirmacions que sostenien un ampli ventall de criminòlegs, autors de tesis legals i magistrats espantats per les xifres: els joves eren a l'avantguarda de l'exèrcit criminal[51]. Fins i tot l'escola positivista d'antropologia criminal de Cesare Lombroso[52], aleshores l'escola dominant del pensament criminològic, els va incloure dins la tipologia del "nascut criminal", "who was less evolved than other people and genetically pre-disposed towards committing criminal acts"[53]. En altres paraules, hi havia una sobreestimació de les dades tant a la premsa com a les investigacions acadèmiques, i una confusió entre les associacions de lladres i els joves aturats que vivien dels robatoris i la prostitució[54]. Per tant, els *apaches* esdevenien els culpables per excel·lència de qualsevol crim, "evidemment et mecaniquement coupable"[55].

Les estadístiques judicials mostren que de menys de 10.000 delinqüents de setze a vint-i-un anys entre 1830-35 s'incrementaren a 37.000 pel 1893; tanmateix entre 1904 i 1910, l'època d'esplendor *apache*, veiem una estabilització de les detencions, tenint al Sena de 9.500 el 1902 a menys de 7.000 el 1910 [56]. La campanya "anti-*apache*" impulsada per la premsa va servir d'impuls pel control i la detenció dels joves marginats, però van ser els adults joves de vint-i-un a quaranta anys els qui protagonitzaren la majoria de crims[57]. Així i tot, arran del primer congrés internacional de tribunals de menors a París (1911), que tenia la intenció de posar en marxa un sistema jurisdiccional que distingeixi clarament a l'infant de l'adult, es va instituir l'any següent un codi infantil que permetia la creació de tribunals especialitzats en aquesta causa, on l'acusat es veia forçat a anar a judici sense l'assistència d'amics ni el psicòleg forense[58]. En qualsevol cas, no semblava que això els atemorís, i si al principi renegaven d'aquest nom, posteriorment van adoptar la imatge de l'indi com a símbol de rebel·lia i lluita, despertant l'admiració i l'enveja d'alguns joves de classe treballadora "qui cherche à s'identifier à eux, ne serait-ce que par l'allure, le costume"[59]. Així són "au coeur d'une mode, moderne par son caractère de masse, d'une mythologie, véritable phénomène social qui les dépasse et les dissimule"[60].

---

[51] Farcy, 2011, pp. 4-7.

[52] Cesare Lombroso (1835-1909) va ser un reconegut criminòleg italià que va promoure l'estudi científic (posteriorment desacreditat) dels criminals en contraposició a les preocupacions de caràcter legalista, i la idea d'una classe hereditària o atàvica de criminals visible a través de l'observació de cranis i trets facials. Extret de "Cesare Lombroso | Italian criminologist", *Enciclopedia Britannica*, 23 de juny del 2020, https://www.britannica.com/biography/Cesare-Lombroso.

[53] North, 2011, p. 44.

[54] *Ibíd.*, p. 9.

[55] Kalifa, 1995, p. 157.

[56] Perrot, 2007, p. 77.

[57] Farcy, 2011, pp. 18 i 21.

[58] Pierret, 2013, p. 94 i Perrot, 2007, p. 78.

[59] *Ibíd.*, p. 71 i 78.

[60] *Ibíd.*, p. 72.

Quant a la immigració, podem dir que hi juga un paper molt secundari segons les dades presentades al següent gràfic, però sí que el moviment del camp a la metròpolis, després que els joves realitzessin el servei militar, és un factor a tenir en compte[61].

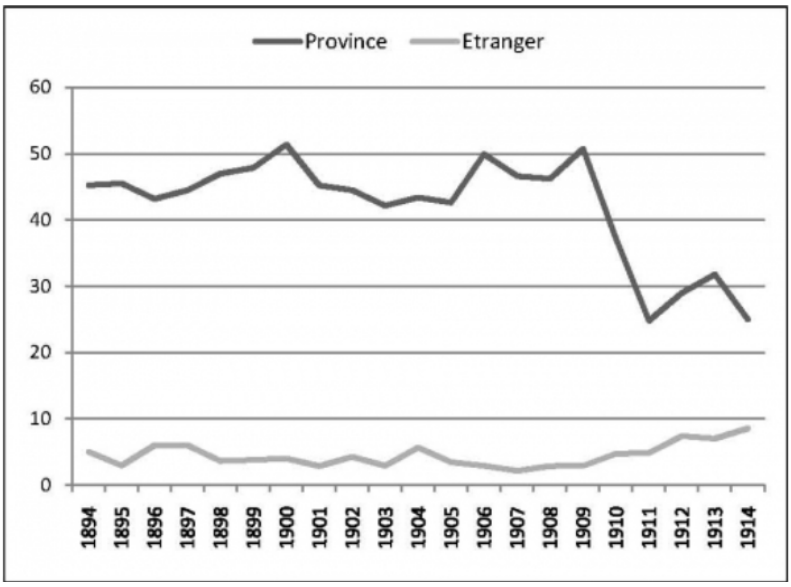

Quadre 1: Evolució dels actes de violència de menors (16-21 anys) per procedència de les persones arrestades per aquest motiu en percentatges. Obtingut de: Arxius de la prefectura de policia de París, DB/473, dins Perrot, 2007, p. 29.

L'augment de l'ús del terme també es deu a la popularitat creixent de la banda *Apel·les*, de Belleville, però sobretot a una crònica sobre l'esbatussada amb ganivets d'un 5 de gener del 1902, a la rue des Haies, entre Manda (cap de la banda Courtille) i Leca (cap de la banda Charon) per l'amor de la jove prostituta Amélie Hélie, o com va anomenar el periodista pels seus impressionants cabells rossos, Casque d'Or[62]. La premsa va descriure els fets del denominat *affaire* "Casque d'Or" seguint l'estil sensacionalista de l'època, però els comentaris sobre el seu pentinat i vestimenta la catapultarien a la fama: des d'aleshores seria coneguda com la musa dels baixos fons, la reina dels *apaches*, "un arquetipo de mujer ardiente, sensual y peligrosa que fue convertido en un producto de consumo destinado a las clases altas"[63]. El seu mocador es convertí en un suplement indispensable de la "moda *apache*"[64]; l'aristocràcia parisenca competia amb l'alta burgesia per veure-la actuar al cabaret *Le Bruyant Alexandre*; i es convertí en una estrella durant el judici de la dita batussa, que va tenir lloc el maig del mateix any i en el qual va intervenir com a testimoni[65].

---

[61] Farcy, 2011, pp. 25-26.

[62] Nieto, 2017, p. 51.

[63] Martínez, Layla, "Seguid afilando las navajas: la heroína apache y los dispositivos de disciplina de la sociedad", dins VV. AA., 2016 *Apaches. Los salvajes de París*, La Felguera, Madrid, pp. 137-138.

[64] *Ibíd.*, p. 138.

[65] North, 2011, p. 17.

Atès l'èxit rotund que l'envoltava, Casque d'Or participà en la revista musical *Casque d'Or et les apaches* i va escriure les seves memòries amb la col·laboració d'un periodista, publicades en divuit números, del 5 de juny al 3 d'agost del mateix any, a la famosa revista literària *Fin de Siècle,* que van aconseguir un èxit sense precedents[66]. En elles escriu: "ah si je connaissais celui qui a jeté sur le marché des journaux ces fausses idées sur les redoutables apaches et la belle Casque d'Or", i al cap d'un parell de pàgines, "enfin, enfin, comment dire cela? Il y avait des tas, des tas d'apaches"[67]. Al 1902 la trama tràgica-amorosa de l'*affaire* s'escenificava als teatres amb ella de protagonista, com a *Casque d'Or et les apaches* (que seria material d'inspiració pel ballet *A csodálatos mandarin* (*El Mandarí Miraculós*), de Béla Bartók, 1918-1924), mentre que als cinemes es va fer omnipresent amb *Les apaches de Paris* (de F. Zecca, 1905); *Trio d'apaches* (de F. Bossuyt i F. Bouveret, 1905); *L'apache philanthrope* (de M. Lucas, 1905); *Claudine et l'apache* (de A. Monjardin, 1905)[68]; o *Rien que les heures* (de Cavalcanti, 1926), on es calquen els atributs caricaturescos de l'*apache*[69]. Després de la Segona Guerra Mundial, pel 1952, Jacques Becker rodaria el film titulat *Casque d'Or*. Davant l'escàndol causat pel seu èxit, el prefecte Lépine prohibí tots els seus espectacles[70]; igualment, la premsa presentava als *apaches* amb dibuixos terrorífics per denunciar la inseguretat de les ciutats o els confonien amb anarquistes. Pel que fa a les arts, el 1910 es va publicar la primera sèrie de *Fantômas* per Marcel Allain i Pierre Souvestre, projectada a la gran pantalla el 1913 i en companyia de les novel·les detectivesques d'Emile Gaboriau, Maurice Leblanc i Gaston Leroux[71]. En altres paraules, Casque d'Or havia aconseguit explotar la "identitat *apache*" en una "glamourous, romanticised, performative identity that could be exploited commercially, in film, music-hall and popular fiction[72]".

Qui eren els *apaches*, al cap i a la fi? Existeix un ampli repertori d'il·lustracions sobre ells, la més icònica la de *Le Petit Journal* del 20 d'octubre de 1907, però segons Carles Viñas se'ls identificava per les seves jaquetes de setí negres; camises de colors extravagants; bruses blaves; armilles; samarretes ratllades de mariner; cinturons de franel·la vermella; fulards de colors (per distingir-se entre bandes); gorres planes; pantalons de feltre atapeïts als genolls coneguts popu-

---

66 Viñas, 2016, pp. 110-113 i Deluermoz, Quentin, 2008, "Introduction", dins Deluermoz, Quentin (ed.), 2008, *Chroniques du Paris apache (1902-1905*), Mercure de France, Paris, p. 5.

67 Casque d'Or, *Mémoires*, 1902, Deluermoz, Quentin, 2008, "Introduction", dins Deluermoz, Quentin (ed.), 2008, *Chroniques du Paris apache (1902-1905*), Mercure de France, Paris, pp. 38 i 43.

68 Lebon, 2012, pp. 234-237.

69 Aparecida, Giovana, 2015, *Rio de Janeiro e Paris:* a juventude apache *do cinema na periferia,* Alano, Claudio (dir.), Universidade Federal de Santa Catarina, UFSC Programa de pós-graduação em literatura, Florianópolis, p. 69.

70 Deluermoz, 2008, p. 12.

71 Haine, Malou, 2006, "Cipa Godebski et les Apaches", *Revue belge de Musicologie / Belgisch Tijdschrift voor Muziekwetenschap*, Vol. 60, *Actes du colloque international: Les relations musicales entre Bruxelles et la Pologne 1800-1950*, pp. 221-266, p. 237.

72 North, 2011, p. 18.

larment com a *bénard*; i un parell de botes grogues llustrades amb botons d'or[73]. Dita vestimenta cridanera no era una excepció en els barris de classe baixa, en especial la gorra, el mocador o l'ús de l'argot de barri, el *jare*[74]. On totes les investigacions coincideixen és en els tatuatges. Alguns portaven símbols bucòlics o sentimentals, inscripcions provocadores o fatalistes com "*Mort aux vaches*", "*Vive l'anarchie*" o el nom de les seves amants[75], però un dels més usuals era el *oeil de biche*, un petit tatuatge entorn dels ulls, encara que la majoria generalment s'ubicaven en el pit i els braços[76]. Les dones ocupaven un espai minoritari, el seu rol es reduïa a actuar com a missatgeres o observadores de bandes rivals, i es referien a elles com a "amazones"[77], malgrat que normalment eren prostitutes menors de vint-i-un anys, ja que l'edat als prostíbuls de la *Belle Époque* podia arribar als catorze o fins i tot als deu anys[78].

Le Petit Journal

5 CENTIMES SUPPLEMENT ILLUSTRÉ 5 CENTIMES

DIMANCHE 20 OCTOBRE 1907

L'APACHE EST LA PLAIE DE PARIS

Plus de 30.000 rôdeurs contre 8.000 sergents de ville

Il·lustració: Portada del *Petit Journal* on un *apache* gegant s'enfronta amb un minúscul policia. Portada del diumenge 20 d'octubre del 1907 reproduïda per Farcy, Jean-Claude i Marc Renneville, 8 d'octubre del 2006, "Historire de la peine de mort en France (1789-1981)", *Criminocorpus*, 23 de juny del 2020, https://criminocorpus.org/fr/expositions/peine-de-mort/la-peine-de-mort-en-france-de-la-revolution-a-laboliti-on/le-debat-de-1908/.

[73] Viñas, 2016, p. 95-97.

[74] Martínez, 2016, p. 135 i Viñas, 2016, p. 95.

[75] Perrot, 2007, p. 74.

[76] Viñas, 2016, p. 97.

[77] *Ibíd.*, p. 108.

[78] Pierret, 2013, pp. 83-84.

Segons Blom, “no gang and no horror story was more beloved by the popular press than the spectacular apaches stalking the streets of Paris”[79]. Aquestes bandes solien estar formades per grups de tres o cinc membres no permanents que es coneixien de l’escola local, la presó o els batallons de l’Àfrica; anaven armats amb ganivet o de vegades amb revòlvers; i tenien per objectiu un enriquiment merament individual[80]. La seva forma de vida es basava a fugir del treball per aixoplugar-se en els plaers del tabac, l’alcohol, les noies i la roba[81]. Originaris de Belleville, Ménilmuche o La Butte, es van dirigir a les grans ciutats, passant per Marsella, Lyon (allà els deien “*nervis*” o “*kangurous*”) i sobretot a París, a Maubert, La Mouffe, Montparnasse o Les Halles[82]. Entre les bandes més conegudes destacaren *Les Coeurs d’Acier*, *Les Riffaudes*, *Gars de Charonne*, *Les Habits Noirs* o la banda de Manda, entre les quals alguns portaven el “revòlver *apache*”, una arma de foc sense tambor de set mil·límetres de calibre i poc més de quatre-cents grams de pes que alhora podia usar-se com a navalla o puny americà, inventat el 1860 pel belga Dolne Brevete; tot i que predominaven els pals, porres, anells amb claus, canelleres de bronze amb puntes esmolades, bastons amb punta esmolada tallant o el *zarin*, el ganivet predilecte, prim, punxegut i fàcil d’amagar entre la roba[83]. Amb aquestes armes van desenvolupar un estil de lluita basat en el *savate*, una mena de boxa dels barris pobres francesos, de quan la legislació estatal va considerar els punys com a arma letal, i altres ardits com el “*golpe de père François*”[84]. Van ser protagonistes de robatoris, assassinats i agressions a policies a plena llum del dia[85].

A partir de l’any 1905, l’ús del terme per designar un tipus genèric de delinqüents es devaluà per convertir-se en un nom comú i més propens a la confusió amb altres conceptes, malgrat que la seva freqüència desapareixia a mesura que la *Gran Guerra* s’aproximava[86]. Una de les confusions més famoses de la premsa és la “d’apatxitzar” la banda anarquista de Jules Bonnot (antic xofer de Sir Arthur Conan Doyle), de la qual formaven part trenta homes que utilitzaven cotxes robats i fusells per atracar bancs i cases particulars a França i Bèlgica entre el 1911 i el 1912, fins que el seu líder va caure mort en un tiroteig als suburbis de París i la majoria foren guillotinats[87]. Un grup de músics, artistes i escriptors parisencs d’avantguarda etiquetat per ells mateixos com *Les Apaches* va començar a reunir-se des de la primera representació de *Pelléas et Mélisande* (1902), de Debussy, que va ocasionar un escàndol de tal magnitud que els anomenats “snobs

[79] Blom, 2008, p. 371

[80] Farcy, 2011, p. 72.

[81] Perrot, 2007, p. 73.

[82] *Ibíd.*, p. 73 i Viñas, 2016, p. 94.

[83] Viñas, 2016, pp. 95 i 98.

[84] Consistia a demanar l’hora a un vianant mentre un còmplice l’escanyava amb un mocador de seda pel darrere i, aprofitant l’avinentesa, li buidava les butxaques.

[85] *Ibíd.*, pp. 100 i 102.

[86] Nieto, 2017, p. 51.

[87] Fenby, 2015, p.239.

Pelléastre" van haver de reunir-se clandestinament als seus pisos per tocar música i fonamentar els seus interessos creatius[88]. Entre els seus membres destacaren el pianista català Ricardo Viñes, Maurice Ravel, Florent Schmitt, Déodat de Séverat i posteriorment Manuel de Falla i Igor Stravinsky. La història del nom es deu a un passeig a la rue de Rome al vespre, després d'un concert, quan Ricardo Viñes va ensopegar amb un venedor de *L'Intransigeant* que el va fer caure mentre cridava "*Atencion les apaches!*"[89]. Així, el terme també va ser emprat irònicament per descriure el jove artista revolucionari que volia trencar amb les normes establertes, com els anarquistes de saló, intel·lectualment rebels, però pacífics[90].

A la vinguda de la *Gran Guerra*, molts *apaches* van fugir als països veïns o van ser reclutats per lluitar al front, i quan van tornar de les trinxeres es van veure relegats del monopoli de la delinqüència pels nous *milieu* i *gangsters*[91]. No obstant això, passaren a formar part del folklore parisenc, fins a tal punt que a les guies turístiques es va estandarditzar la senyalització dels bars i carrers on concorrien[92]. Sens dubte, però, el motiu principal d'aquesta folkloització va ser el "ball *apache*", el qual s'assemblava a un tango per la seva complexitat però reproduïa una trobada acalorada entre una prostituta i un proxeneta, una trobada que atreia especialment a les dones de classe opulenta i en la qual se succeïen bufetades, cops de puny i de tant en tant es llençava el cos de la dona per terra al ritme d'un *Valse des rayons* o *Valse chaloupée* de Jacques Offenbach, que el 1908 va guanyar popularitat entre els espectacles parisencs del *Moulin Rouge* i el restaurant *Maxim's*[93] de la mà de Mistinguett (Jeane Bourgeois) i Max Dearly (Lucien Roland)[94]. Qui més el va professionalitzar va ser Maurice Mouvet, un ballarí que buscava inspiració i va adoptar el seu estil amb un gran èxit de taquilla: "people began to talk of it everywhere. The newspapers published exaggerated accounts, and the dance naturally got an unusual amount of publicity"[95]. Es poden veure interpretacions d'aquest ball a pel·lícules com *City Lights* (1931) de Charles Chaplin;

---

88 Goodrich, Matthew G., 2013, *Ricardo Viñes and Les Apaches*, Doctor of Musical Arts, University of Washington, Washington, p. 35.

89 *Ibíd.*, 37.

90 Haine, 2006, pp. 237-238.

91 Nieto, 2017, p. 53.

92 Kalifa, 2013, p. 153.

93 Viñas, 2016, p. 107.

94 Canyameres, Ferran, 1995, *Obres completes*, Vol. V, Columna, Barcelona, 23 de juny del 2020, https://books.googleusercontent.com/books/content?req=AKW5Qacci81uE5uSIY-Jr7APLSk6FRz1Qbsg0qAA21nv-IMYN6TdyLb843vG3HcHfnj0GeGpbg35amzqmVXVgd1HY0Z21fu6n5NTCia9-wApBWMQcmngw-ONX01TX9A-tR34_VpiyYKk_4pJUc7KhhLTqa_DXFQLpl1ehvl5Fc9a5LW4PlJAOaj1ZAjtO6ouGJZEtdVu-Wp1NHzIjQRgg0UoGIQ_jOFKj88giufEXxLm3j5ETU6I26J3XvVb1wU9Fq-85Y-4G_s9tK-VE5h6TPKyq1Bg4A618MNPpZLc2E5Bw2ZR1PaXdLFHzcs, p. 128.

95 Mouvet, Maurice, 1915, *Maurice's Art of Dancing*, G. Schirmer, New York, 23 de juny del 2020, https://archive.org/details/mauricesartdanc00mouvgoog/page/n58/mode/2up/search/apache, p. 59.

Charlie Chan in Paris (1935); *Pin Up Girl* (1944)[96]; *Doughboys* (1930) de Buster Keaton[97]; a un esquetx de Popeye titulat *Morning, Noon and Nightclub* (1935)[98] i també a l'obra avantguardista *Drama in the Futurists' Cabaret No. 13* de Vladimir Kasyanov (1914)[99].

La premsa europea es va fer ressò d'aquest en part fenomen social, en part mite de l'*apache* i va obtenir un cert rèdit dins la cultura popular europea; als teatres, la dansa, els cinemes i les novel·les d'inicis del segle XX[100]. El 1908 es va produir el *boom* de les novel·les negres de quiosc, mercès a les traduccions d'obres de Nick Carter i Nat Pinkerton i als èxits d'Arsène Lupin, Fantômas i Rocambole[101]. D'aquesta forma, l'*apache* es va endinsar en el món de Sherlock Holmes al relat *The Adventure of the Illustrious Client* (1924), a la novel·la de la parella Alice i Claude Askew *Two Apaches of Paris* (1911) i a la novel·la serialitzada *Gli Apaches o I Selvaggi di Parigi* (1910) d'Aristide Maria Gianella. Fou també a Itàlia on es va introduir en el cinema aquest subgènere dels crims *apaches*, amb l'internacionalment reconegut *Za la Mort* d'Emilio Ghione[102].

El terme es va fer servir en hongarès rondant el 1909, bé amb la pronunciació francesa o bé transliterat com "*apacs*"[103], i els diaris russos parlaven de joves *apaches* o *hooligangs* després de la revolució de 1905[104]. A Itàlia el *Manifestto dei pittori futuristi* s'alentia a reaccionar davant l'activitat frenètica de les grans capitals, "alle figure febbrili del viveur, della cocotte, dell'apache e dell'alcoolizzato"[105]; i a la premsa catalana de l'època podem llegir notícies sobre els *hooligans*, "los 'apaches' de Londres"[106]; *apaches* a Nova York llençant trets a sales de ball[107]; o un assassi-

---

96 *Ibíd.*, p. 108.

97 Luis, Jose, 4 d'abril del 2013, "Buster Keaton: Baile apache 1930", *Youtube*, 23 de juny del 2020, https://www.youtube.com/watch?v=xrKr6o-60Vs.

98 30 d'abril del 1935, "Films de dibuixos animals", *Xut!*, n. 655, p. 4.

99 Warren, Sarah, 2013, *Mikhail Larionov and the Cultural Politics of Late Imperial Russia*, Routledge, Nova York, 23 de juny del 2020, https://books.google.es/books?id=DTcrDwAAQBAJ&pg=PA158&lpg=PA158&dq=marinetti+apache&source=bl&ots=L_ILBynzCk&sig=ACfU3U1PT1GTShOq9s-7yqrKkzZV5ulsQg&hl=ca&sa=X&ved=2ahUKEwjlpJP-kMXpAhWDAmMBHU16AlYQ6AEwA3oECAcQAQ#v=onepage&q=marinetti%20apache&f=false, p. 158.

100 North, 2011, p. 13.

101 *Ibíd.*, p. 18.

102 *Ibíd.*, p. 13.

103 Lebon, 2012, p. 232.

104 Blom, 2008, p. 374.

105 Boccioni, Umberto; Carlo Carrà; Luigi Russolo; Giacomo Balla i Gini Severini, 1958, "Manifesto dei pittori futuristi", 11 de febrer de 1910, en Gambillo, Drudi, M. i Fiori, T. (eds.), *Archivi del futurismo*, Roma, De Luca, pp. 251-287, vist a Pizza, Antonio, 2014, "El prometeismo social en el futurismo italiano", *Sociología Histórica*, V. 4, 23 de juny del 2020, https://digitum.um.es/digitum/bitstream/10201/43196/1/El%20prometeismo%20social.pdf, p. 269.

106 25 de desembre del 1908, *La Vanguardia*, n. 12.943, p. 9.

107 11 de gener del 1914, *La Vanguardia*, n. 14.770, p. 15.

nat d'un agent a Àustria comès per un *apache*[108]. Més enllà de la qüestionable veracitat dels fets, el terme va passar a designar un tipus de malfactor que actuava a la manera d'un *apache* de París, incivilitzadament i brutal. Fora del continent europeu, a Xile, mentre l'escriptor i anarquista Manuel Rojas escrivia a *La Batalla* sobre la possibilitat de ser *apache* i convertir-se en heroi, com els famosos Bonnot, Garnier, Vallet i Dubois[109], el 16 de juliol de 1925 una sucursal d'un banc de Santiago va ser atracada per cinc anarquistes espanyols, Buenaventura Durruti entre ells, que la premsa va titllar d'"apaches" (en castellà)[110]. A l'Argentina, el periodista Juan José de Soiza Reilly va escriure el 17 de maig de 1912 un article a la revista *Fray Mocho* titulat "Buenos Aires tenebroso. Los apaches", en què un comissari constatava la presència d'aquests indesitjables a la capital; i és també a l'Argentina i a la mateixa dècada que començaren a succeir diversos tangos mencionant "apaches", com "El apache" de Mauricio Mignot; "El apache porteño" de Luis Bernstein, de 1913; "Apache uruguayo" de Francisco Baldomir; o el famós "El apache argentino" de Celestino Reynoso Basavilbaso i Manuel Aróztegui, de 1913[111]. Ja pel 1973 i en el mateix país, es va edificar el complex residencial *Ejército de los Andes*, més conegut com a *Fuerte Apache,* que deu el seu nom a un comentari del periodista José de Zer sobre un tiroteig[112].

Segons Emilio Casal del Nis, "el apache no es conocido en España, ni aquí puede tener arraigo. Algunos intentaron vivir en Madrid y Barcelona, pero la policía se encargó de hacerles imposible la vida"[113]. No obstant això, en 1916 podem llegir a la premsa que a Donostia van ser lliurats quatre *apaches* a la policia francesa[114]; a Guadalajara l'*apache* Fernando Renaul es va suïcidar[115]; o a Pinos de Galdar es va cometre un crim per vuit o deu *apaches* alemanys[116]. Així mateix la cultura també es va contaminar d'aquest fenomen, com es pot veure a *Los señores apaches* de Joaquín Belda (1928) o a la famosa cançó dels anys trenta *Si vas a París papá*, la tornada de la qual deia "si vas a París papa, cuidado con los apaches", que va ser cantada per Marujita Díaz el

---

[108]14 de setembre del 1928, *El Diluvio*, n. 272, p. 35.

[109] Naik, Tremalk (Manuel Rojas), 1 de novembre del 1912, "Efraín Plaza Olmedo", *La Batalla*, pp. 1-2, dins Rojas, Manuel, 2012, *Un joven en La Batalla: Textos publicados en el periódico anarquista La Batalla,* LOM ediciones, Santiago, 23 de juny del 2020, https://books.google.es/books?id=_ZRxCgAAQBAJ&pg=PT17&dq=apache+anarquista&hl=es&sa=X&ved=0ahUKEwjyp--0zcnoAhU9DmMBHSiKC7oQ6AEIMTAB#v=onepage&q=apache%20anarquista&f=false.

[110] Esparza, Pablo, 3 de noviembre 2018, "Los anarquistas españoles detrás del primer asalto de banco a mano armada de la historia de Chile (y que sembraron México, Argentina y Cuba de robos)", *BBC*, 23 de juny del 2020, https://www.bbc.com/mundo/noticias-america-latina-45939087.

[111] Selles, Roberto, 21 de novembre de 2013, "Un tango piel roja: el apache argentino", *La Verdad*, 23 de juny del 2020, https://issuu.com/multimedioslv/docs/depor_9_de_julio_59, p. 14.

[112] Alarcón, Cristian, "Disturbios y festejos en el derribamiento de las torres. Una guerra de piedras en el Fuerte", *Página/12*, 23 de juny del 2020, https://www.pagina12.com.ar/2000/00-11/00-11-03/pag03.htm.

[113] Casal de Nis, Emilio, *La policía científica*, dins DD. AA., 2016, *Fuera de la ley*, V. 1, "Hampa, anarquistas, bandoleros y apaches. Los bajos fondos en España (1900-1923)", La Felguera, Madrid, p. 63.

[114] 28 de juny del 1916, "La expulsión de apaches", *La Publicidad*, n. ?, p. 6.

[115] 14 de juny del 1916, *La Publicidad*, n. ?, p. 3.

[116] 25 de setembre del 1916, *La Publicidad*, n. 13.477, p. 1.

1959[117]. A Catalunya alguns diaris asseguraven la seva presència en el territori, però no s'havia fet cap estudi seriós al respecte per corroborar-ho.

Hem definit els *apaches* no només com a mite o com a metàfora pejorativa d'un jove delinqüent incivilitzat, sinó també com a subcultura, entenent subcultura per[118]:

> A subdivision of a national culture, composed of a combination of factoral situations such as class status, ethnic background, regional and rural or urban residence, and religious affiliation, but *forming in their combination a functioning unity which has an integrated impact on the participating individual*.

A això se li ha d'afegir l'oposició a la cultura predominant i teòricament il·lustrada; l'apropiació de certs carrers; la creació d'inseguretat als barris urbans; l'oposició juvenil als ideals normatius de les comunitats adultes; la informalitat dels grups o bandes; la participació en activitats "subterrànies", de gresca, a la nit; la percepció de viure sota l'escala social per diferències ètniques o de classe; i el fet de ser condemnades i/o de gaudir d'una consciència diferent de la resta de la població[119]. A la ciutat, tots els grups socials tendeixen a crear el seu propi entorn i, a mesura que es fixa aquest entorn, els llocs tendeixen a adaptar-se a les condicions creades: les distàncies físiques i sentimentals es reforcen mútuament i influencien la distribució local de la població; per tant, "most cities have their segregated vice districts"[120], l'hàbitat dels *apaches*.

El nostre *case study* forma part de la historiografia cultural perquè, com diu Peter Burke, alguns historiadors culturals "are more concerned with urban subcultures, with the large city in particular as a stage offering many opportunities for the presentation or even the reinvention of the self[121]". Un exemple semblant a la nostra proposta seria *Bandits*, d'Eric Hobsbawm, però més que utilitzant cançons i històries (que són escasses) per descriure la naturalesa del nostre projecte d'estudi i per evitar la seva mitificació[122], abordarem el tema mitjançant les eines que ens proporciona *What is Cultural History?*, de Peter Burke. Sobretot ens basarem en els diaris recopilats en els repositoris digitals ARCA, MDC, CEDALL, MEMÒRIAesquerra.cat, XAC Premsa i *La Vanguardia*. Hemeroteca, perquè "the newspaper is the great medium of communication within the city, and it is on the basis of the information which it supplies that public opinion rests"[123]. D'aquesta forma,

---

[117] JOHANQUETEBEO, 2 de novembre de 2016, "MARUJITA DIAZ Si vas a París Papá 1959", *Youtube*, 23 de juny del 2020, https://www.youtube.com/watch?v=ht1lR0ZImY8.

[118] Gordon, Milton M., 1947, "The concept of subculture and its application", dins Gelder, Ken and Sarah Thornton (ed.), 1997, *The Subcultures Reader*, Routledge, New York, p. 41.

[119] Thornton, Sarah, "General Introduction", dins Gelder, Ken and Sarah Thornton (ed.), 1997, *The Subcultures Reader*, Routledge, New York, pp. 2-5.

[120] Park, Robert E., "The City: Suggestions for the investigation of human behaviour (1915)", dins *The Subcultures Reader*, Gelder, Ken and Sarah Thornton (ed.), Routledge, New York, p. 18-23.

[121] Burke, Peter, 2008, *What is Cultural History?*, Polity, Cambridge, p. 52.

[122] Hobsbawm, Eric, 2000, *Bandits*, Orion Books, London, 23 de juny del 2020, https://books.google.es/books?id=0rVNXz-WhhwC&printsec=frontcover&dq=bandits+hobsbawm&hl=es&sa=X&ved=0ahUKEwj05cXr--XoAhUQ0uAKHb5-CWgQ6AEIKzAA#v=onepage&q=hobsbawm&f=false, p. 3.

[123] Gordon, 1947, p. 25.

estudiarem l'auge i caiguda dels *apaches* en territori català des del 1900 fins al 1936, abans de la *Guerra Civil Espanyola.* Una vegada s'hagi presentat la seva entrada a Catalunya, dividirem la recerca en dues seccions: la part social, que tractarà els crims, robatoris, cròniques, columnes i la seva relació amb la tracta de blanques i l'anarquisme; i la part cultural, sobre els intel·lectuals, la literatura, la sàtira i els insults, el cinema, el teatre, la dansa o ball *apache*, les festes de disfresses i el Carnestoltes. A partir d'ara i com a detall, utilitzarem alternativament *apaches* i la seva traducció al català, "apatxes" (com en el cas dels gàngsters), doncs molts diaris catalans feien ús d'aquest vocable, afegint les cometes per distingir-los dels apatxes americans. La nostra tesi consisteix en el fet que, si bé anecdòtica, la presència dels "apatxes" es va fer palesa en els dos àmbits.

Amb tot, és evident que molts articles dels diaris de l'època podien haver sigut fruit de la imaginació, tal com explicava el periodista Enrique Díaz Retg a *La Vanguardia*, qui comentava que als seus inicis es va inventar un assassinat a una casa inexistent i que la resta de diaris van plagiar la notícia[124]. El nostre material per desxifrar la veracitat de la premsa és limitat, no podrem contrastar-ho tot. Més quan no hi ha cap estudi que ens pugui ajudar. Sí que parlarem d'altres territoris catalans, però ens centrarem en Barcelona, que per aquells temps els catalans la veien com *le petit Paris du Sud*, ja que era una "terra de francofília i les influències de la república veïna (i també, cal recordar, els seus catòlics i monàrquics) van suscitar una viva resposta al sud dels Pirineus"[125].

[124] del Arco, Manuel, 31 d'octubre de 1959, "Una entrevista a Enrique Díaz Retg, un periodista pionero olvidado", *La Vanguardia*, dins *Heraldo de Madrid*, 23 de juny del 2020, https://heraldodemadrid.net/2018/01/03/enrique-diaz-retg/.

[125] Ucelay, 2014, p. 8.

3. Els primers indicis dels “apatxes” a Catalunya (1900-1906)

La primera referència que trobem sobre els "apatxes" a la premsa espanyola/catalana data del 30 d’agost del 1900, és a dir, abans de la famosa crònica d’Henri Fouquier a *Le Matin*. És també una crònica sobre París signada per Juan Buscón, pseudònim del periodista i codirector de *La Vanguardia* Ezequiel Boixet. La seva secció d’aquell dia en particular tractava sobre París, la ciutat que Boixet considerava la més encantadora del món, la metròpolis de l’amor i de les llums que, segons va llegir en un article titulat “Paris la nuit” d’un diari londinenc, quan el sol es ponia s’infestava de “seres feroces que tienen más del salvaje antropófago”, éssers com “los Apaches”, que espantaven els transeünts i brandaven les navalles als infeliços obrers[126]. Per Ezequiel Boixet no era pas un producte de la inventiva; si ciutats com Londres, Berlín, Nova York o Viena van ser víctimes del “ejército del mal”, en una situació semblant o pitjor es trobava la *Ville Lumiére*[127]. La crònica ocupa gairebé la primera pàgina del diari sencera.

Els fatídics aldarulls en carrerons suburbials, apunyalaments a la llum del dia i robatoris a joieries luxoses d’aquesta nefasta plaga es narraven successivament a la secció “Revista de París” (possible referència a la revista literària *Revue de Paris*), a càrrec de C. Hose. En ella llegim que a la festa tradicional i carnavalesca *Mi-Carême* s’havia introduït “la invasión del bulovard por los Apaches, que robaron, maltrataron é insultaron como unos verdaderos salvajes”[128]. Els oficials havien detingut a nou-cents d’aquells malfactors, però “al día siguiente fueron puesto casi todos en libertad, quedando únicamente un par de docenas á disposición del juzgado”[129]. Dos anys més tard, París seguia víctima dels *apaches* quan queia la foscor i les gasetilles dels diaris s’embriagaven de les seves malifetes i rituals, que traspassaven els límits de la versemblança: “según noticias, cuando un apache y una apachesa convienen en adorarse, sellan el pacto dándose de cuchilladas”[130]. La criminalitat estava en el seu apogeu, tothom podia acabar sota les urpes de lladres i delinqüents de tota mena, a la vora dels rius o sota els molls, “pues á lo mejor se encuentra el desprevenido transeunte con una cuadrilla de *apaches*”[131]. Malgrat que el 25 de gener del 1905 es van incorporar a l’ofici “un cuerpo de *serenos*”[132], a finals d’any l’assumpte de la violència juvenil no s’havia resolt a la capital parisenca, ans al contrari: “los célebres apaches son dueños y señores de la vía pública”[133].

---

126 Buscón, Juan, 30 d’agost del 1900, “Busca, buscando”, *La Vanguardia*, n. 6222, p. 1.

127 *Ibíd.*

128 Hose, C., 27 de març del 1903, “Revista de París”, *La Vanguardia*, n. 8.509, p. 5.

129 *Ibíd.*

130 Hose, C., 3 de novembre del 1905, “Revista de París”, *La Vanguardia*, n. 11.836, p. 4.

131 Hose, C., 11 d’abril del 1905, “Revista de París”, *La Vanguardia*, n. 11.539, p. 4.

132 Hose, C., 25 de gener del 1905, “Revista de París”, *La Vanguardia*, n. 11.474, p. 4.

133 Hose, C., 26 d’octubre del 1905, “Revista de París”, *La Vanguardia*, n. 11.826, p. 6

La presència d'aquests indesitjables a Barcelona, si més no, la trobem a partir de l'estiu del 1903, quan de nou *La Vanguardia* denuncià els assalts dels "apatxes" a l'estació de tramvies de la Barceloneta: "es inútil que los empleados cierren las portezuelas para atenuar el asalto, porque los *apaches* (que también los hay por acá) escalan el vehículo entrando… aún por las ventanas!"[134]. Com a mesura per foragitar aquest nou fenomen i els atracadors en general, l'any següent es va erigir una nova presó: "los *quincenarios*, sufrirán arresto en la cárcel nueva, medida que hará disminuir considerablemente el número de apaches y carteristas que pululan por Barcelona"[135]. En una batuda policial contra "la gente de mal vivir", duta a terme un mes després pel cap de vigilància Tressols i l'inspector Pon en els carrers d'Escudillers, Migdia i Montserrat, foren detinguts catorze individus, "de los cuales unos son ladrones de oficio y otros 'apaches'"[136]. A partir d'aleshores, els diaris semblaven consternats davant la sensació que aquests indesitjables s'havien instal·lat als barris barcelonins per quedar-s'hi. La premsa assegurava que: "ni los personajes son nuevos en Barcelona ni el procedimiento original. Pero se trata de un hecho que á diario se repita"; i la policia ho mantenia en secret[137]. La mateixa notícia narrava, a tall d'exemple, com "la policía buscaba á un apache de gran cartel entre las sirenas francesas que *surgen* de media noche en adelante y detuvo a cuatro"[138]. No havia acabat el mes i un veí d'Almuniete, Osca, va denunciar al govern civil un furt al carrer de l'Hospital, i els sospitosos eren "una francesa rubia y un apache moreno"[139].

Les cròniques negres s'obriren pas a la premsa catalana de principis del segle XX, relatant els crims comesos per aquests "apatxes" a la manera de les gasetilles de França. La policia era indisciplinada. Per exemple, explicaven que: "no había un sólo agente de orden público, de los que pasean perezosamente, pues la policía se había acostado temprano para formar en la *claque* que debía aplaudir al rey á su llegada". També asseguraven que els delinqüents pul·lulaven al seu aire i feien els carrerons seus. Asseguraven que: "sólo los apaches de Barcelona, los matones de oficio, los *maquereaux* y demás gente por el estilo hallábanse reunidos en los sitios donde sientan sus reales"; i un cop havien establert el marc de la seva narració, la crònica descrivia l'anècdota principal: a les quatre del matí, "el ruido de varias detonaciones de arma de fuego que partían de un interior de la calle de San Pablo"[140]. Dos ferits i els descrivien com Mateo Paoli, d'Algèria, pit i braços tatuats; Pedro Marinero, també de nacionalitat francesa; i un mort. Aquest era un francès, nom desconegut, d'uns vint anys[141]. El motiu? Com en l'*affaire Casque d'Or*, una "cuestión de fal-

---

134 15 de juliol del 1903, *La Vanguardia*, n. 11.192, p. 2.

135 16 de juliol del 1904, "Notícias", *La Publicidad*, n. 3.095, p. 2.

136 22 d'agost del 1904, "Notícias Locales", *La Vanguardia*, n. 11.253, p. 2.

137 S.A., 1 d'octubre del 1904, "Apaches y gateras", *La Publicidad*, n. 3.169, p. 3.

138 *Ibíd*.

139 S.A., 21 de setembre del 1904, "Notícias", *La Publicidad*, n. 9.380, p. 2.

140 6 d'abril del 1904, "El crimen de hoy. Otra vez los apaches", *La Publicidad*, n. 2.995, p.3.

141 *Ibíd*.

das"[142]. En una altra crònica, l'apatxe *Galleguito*, una volta fora de la presó, va anar en companyia d'altres dos coneguts a la recerca de la seva amant, Emilia Castellví, qui va deixar de visitar-lo i proporcionar-li petits obsequis com tabac; la nit que es van tornar a veure ell li demanà diners, i quan ella s'hi negà "el *apache*, sacando un cuchillo, la tiró dos golpes que dieron con la pobre en tierra, llena de sangre"[143]. També observem un altre atemptat amb ganivet a *La Vanguardia* per qüestions econòmiques, al carrer Castañer: quan el "'apache' en toda regla, viéndola en el jardín" va demanar diners a aquella dona i, en negar-s'hi, ell li va assestar una ganivetada i fugí, "arrojando á la riera el cuchillo ensangrentado con que había cometido el crimen"[144].

D'anècdotes d'una nit concreta es va passar al temor generalitzat d'una invasió d'*apaches*. La premsa reclamava mesures eficaces a la via pública contra ells, que començaven a distingir-se de la resta d'indesitjables: "*apaches*, ese borrón que empaña á Barcelona, hemos de repetirlo una vez mas, urge desterrarlos de esta capital, empleando para ello todos los medios de que se pueda echar mano"[145]. Fou en aquest context que s'usà per primera vegada el terme "apatxe" com a insult o adjectiu difamatori per designar comportaments mafiosos de, per exemple, els publicistes, aquests "'apaches intelectuales' (…), sin una fibra que no esté contaminada de vileza"[146]. L'abril del 1905 el governador civil va emprendre de la mà del cònsol francès "una campaña contra los *apaches* de dicha nación que eligen á Barcelona como campo de operaciones", a la qual cosa el diari demanava que dita campanya "no se malogre con blanduras inexplicables y subterfugios empleados por algunos señores, que según rumor se erigen en protectores de los *apaches*"[147]. En la mateixa línia, *La Vanguardia* demanava que "se persiga á los apaches, carteristas, timadores y ladrones de oficio que tranquilamente se pasean por Barcelona"[148].

En l'àmbit cultural, es conreà una literatura fulletonesca que posteriorment donaria peu a obres teatrals i cinematogràfiques. En els seus inicis, veiem un relat curt a *La Publicidad* del 1904, on "doña Pura, la jamona beata con su traje enlutado", després de tractar d'indecents a una colla de joves de mirada lasciva, entrava a una "madriguera del vicio" seguit de Florindo, "una especie de apache almibarado al servicio de las damas ligeras y viciosas"[149]. Més tard, s'estrenà als teatres *Las dos golfas*, que feia un quadre del "detritus de París, todo un mundo de *maquereau*, de apaches, de héroes del crimen y sacerdotisas del vicio barato", sempre amb "una orientación mo-

---

[142] *Ibíd.*

[143] 12 de juliol del 1905, "Crónica negra. Un Crimen", *El Diluvio*, n. 192, p. 6.

[144] 2 de setembre del 1905, *La Vanguardia*, n. 11.774, p. 2.

[145] 21 d'agost del 1904, "Hojeando la Prensa. De *El Liberal*", *La Vanguardia*, n. 11.252, p. 5.

[146] 15 d'octubre del 1904, "Hojeando la prensa. Del *Diario de Barcelona*", *La Vanguardia*, n. 11.339, p. 5.

[147] 18 d'abril del 1905, *La Publicidad*, n. 3.980, p. 2.

[148] 30 de març del 1906, *La Vanguardia*, n. 11.980, p. 3.

[149] Pahissa, Lorenzo, 16 d'agost del 1904, "¡¡Indecentes!!", *La Publicidad*, n. 3.128, pp. 3-4.

derna", és a dir, francesa[150]. El 12 de novembre del 1905 al Cinematógrafo París, Rambla Centro número 5, es va exhibir la novíssima pel·lícula *Los apaches de París*, film "que instruye y deleita al mismo tiempo"[151].

Arran d'aquest fenomen, les columnes periodístiques debatien sobre qui eren, com es comportaven i quina hauria de ser la reacció de la societat vers els "apatxes". A *El Diluvio* afirmaven que els "apatxes" eren una nova amenaça més perillosa que els anomenats "*pinxos*": un "criminal vulgar, sin otras reglas ni otras leyes que sus propios instintos, brutales como el de la fiera" que havien nascut a les presons, actuaven amb premeditació i s'especialitzaven en "el robo por la fuerza y con violencia"[152]. D'altra banda, hi havia qui s'oposà a aquestes exageracions i denuncià una apropiació cultural de la moda parisenca enfront de la cultura pròpia del país; era el cas del metge, codirector de *La Vanguardia* i historiador Alfred Opisso i Viñas[153]:

> La falta de originalidad de nuestros *intelectuales* de bajo vuelo es de cada momento más lastimosa. No se trata de "asimilaciones" sino de imitaciones de imitadores de plagiarios (…). Desde los artículos de las leyes orgánicas hasta los chistes de cuartaplana todo se traduce del francés; aun los mismos crímenes se perpetran á usanza de los apaches, "cambrioleurs", "entoleuses" y de "rodeurs" de *traz-os-montes* —como dicen ellos;— nuestros culapones copian las gorras á *trois ponts* de los *souteneurs* parisienses, y los politicastros sueñan con traducir los programas de separación de la Iglesia y el Estado; todo con una mala sombra insufrible.

4. Els "apatxes i la societat catalana

En aquest apartat estudiarem el vessant sociopolític dels "apatxes" a Catalunya a partir de l'anàlisi d'articles, cròniques i columnes de premsa. A més, descriurem la seva possible relació amb la tracta de blanques i l'anarquisme.

4.1. Els "apatxes" a la premsa: cròniques, columnes, crims i robatoris

Els crims dels "apatxes" no només seguien un *modus operandi* concret, sinó que també recordaven l'ambient vandàlic de l'urbs francesa. Com una mera traducció de *Le Petit Journal* o d'una novel·la negra sobre els baixos fons, els periodistes generaven temor i una aura de misteri a les seves cròniques: "un hombre de estatura regular de tipo achulapado, con lufos y afeitado, los ojos en blanco, hundía una arma blanca en el costado de una joven elegantemente vestida"[154]. En aquest cas, la jove víctima de vint-i-dos anys era una artista de *café-concert* que es feia dir *Rosita de Oro*, i l'assassí, Antonio Castillo, de vint-i-tres anys, "pertenecía á la familía de los *apaches* que explo-

[150] Tulio, Marco, 14 de novembre del 1904, "Espectáculos. Estreno en Barcelona de 'Las dos golfas'. (Bigolette)", *La Publicidad*, n. 9.346, p. 3.

[151] 12 de novembre del 1905, *La Vanguardia*, n. 11.848, p. 3.

[152] Sentíes, Miguel, 22 de juliol del 1905, "Del *pinxo* al *apache*", *El Diluvio*, n. 202, p. 11.

[153] Opisso, Alfredo, 19 d'agost del 1906, "Cosas del día", *La Vanguardia*, n. 12.119, p. 6.

[154] 14 de gener del 1906, "Crónica sangrienta. Asesinato de una artista de concert", *La Publicidad*, n. 9.711, p. 2.

taban el trabajo de las infelices muchachas que caen bajo su poder"[155]. Un altre exemple és el de Serafín Guerra o *El Burgalés*, qui es trobà a Vicenta Sans, de trenta anys, i quan ella es va negar a entregar-li diners "nuestro apache sacó un cuchillo y le infirió una grave y extensa herida en la cara"[156].

De sobte, la novetat de l'"apatxe" es va convertir en una convenció, una peça més de la iconografia dels barris més conflictius. El quadre dels baixos fons barcelonins abastava les Drassanes, el carrer del Cid, de l'Arc de Teatre, de Berenguer el Vell, rambla de Santa Mònica, la plaça de la Pau i passeig de Colón, el que anomenen el districte V o el barri xinès; amb els seus prostíbuls i locals de mala mort era la geografia del mal barcelonina, on la societat tocava fons[157]. Però fou sobretot al carrer del Migdia i adjacents que es mencionaven des de "tribus", "hombres casi mujeres —homosexualistas— y pajarracos humanos de la peor condición" fins al "apache que explota á la mujer, roba al transeunte y despacha al otro mundo al que se resiste"[158]; és en aquest carrer on morí el jove Guillén per l'*apache* René Charmpille de Framis[159]. Però… quin motiu feia pensar que era un "apatxe"? Per què era francès? Malauradament, no hi ha descripcions del seu aspecte.

No obstant això, des dels inicis d'aquesta moda que els "apatxes" també sovintegen els tramvies, com el gener del 1906, quan un home de mitjana edat fugia dels seus atracadors en la cruïlla entre el carrer de Fontanellas i l'entrada a la plaça Santa Anna i pujà a l'estació dels elèctrics, "movimiento imitado inmediatamente por los tres *apaches*"[160]. No tan sols les ballarines de cabaret, les joves prostitutes o les dones que els lliuraven diners, sinó qualsevol bon home podia ser víctima dels "apatxes". Però podem dir amb tota seguretat que eren "apatxes"? A *La Publicidad* definien al "apache martirizador" de la manera següent: "su aspecto de hombre envilecido, cínico, dedicado á las más abyectas faenas, ladrón y vendedor de libros y objetos obcenos y otros en una pieza"[161]. Es podria considerar una bona definició per diferenciar els "apatxes" dels simples atracadors o carteristes? El terme no sempre complia amb el perfil descrit a la nostra introducció, tot i que en aquesta crònica del carrer Sant Pau es mencionen els tatuatges i la possessió

---

[155] *Ibíd*.

[156] 6 de juny del 1907, "Hazaña de un apache", *La Publicidad*, n. 4009, p. 4.

[157] Marín, Celia, 2018, *Urbanismo moral: La destrucción de los bajos fondos de Barcelona a principios de siglo XX: similitudes y diferencias con el Vieux Port de* Marsella, tesi doctoral, Ucelay, Enric, i Juan José (dir.), Departament d'Humanitats, Universitat Pompeu Fabra, Barcelona, pp. 199 i 201.

[158] 5 de juliol del 1908, "Criminalidad y homosexualismo. La riña sangrienta de anoche. Muerte de un homosexualista", *La Publicidad*, n.?, p. 3.

[159] 2 de juliol del 1909, *El Diluvio*, n. 183, p. 14.

[160] 4 de gener del 1906, *La Vanguardia*, n. 11.897, p. 2.

[161] 2 d'agost del 1907, "El apache", *La Publicidad*, n. ?, p. 3.

d'un ganivet: "aleshores l''apache' (quin nom donar a l'agressor?), treientse una 'daca' monumental ferí al doctor Solano"[162].

Malgrat que podem trobar alguns exemples, no detectem que la brutalitat de les seves accions hagués arribat excessivament al debat polític. A Santander, a finals del 1909, el president del míting socialista republicà va resumir en breus paraules els discursos emesos i en conclusió va extreure que "en frente de la unión de los reaccionaros, dijo, haremos la unión de los apaches"[163]. Fins i tot en el Congrés dels diputats espanyols, un senyor Soriano (Rodrigo Soriano?) va preguntar als carlistes "¿dónde dejan la buena Prensa, que ha llamado al señor Canalejas asesino, *apache* y otras lindezas?"[164]. En el context de la Setmana Tràgica el terme guanyà encara més fama: davant la inestabilitat del país i la posterior repressió, "el apache sirvió para explicar aquella situación como un complot internacional con sede en París"[165]. En un article de *La Veu de Catalunya*, extret de *La Vanguardia,* es descrivia com algunes "turbas de merodeadores" freqüentaven els convents i esglésies incendiades "á 'fer el paquet'", cosa que era "la nota apache"[166]. Francesc Ferrer escriuria des de la presó que "l'on m'a habillé en apache pour m'humillier et faire avoir mauvaise opinion de moi aujuge, au tribunal et à toutes personnes qui me voient"[167]. Després del seu afusellament, els qui protestaven a Roma i a París contra el govern de Maura "fueron llamados *apaches*"[168]. Un any després, en un míting al teatre Novedades un senyor Comas (Bartomeu Trias i Comas?) titllava als governs de dòcils davant les amenaces, atès que "se concedí l'indult als apatxes assassins y lladres del juliol passat, els quals se passegen pels carrers com si fossin tan honrats com nosaltres"[169].

A França no es preveia cap millora de la situació, és més, "el *apache* ha hecho ya escuela" dins el monopoli de la premsa amb les seves històries sanguinolentes, doncs els periodistes es dedicaven a lloar-lo com el "becerro de oro de la gran venta" i pecaven d'imaginació quan afirmaven que "por cada agente hay por lo menos cien *apaches* perfectamente organizados"[170]. Molta

---

[162] 22 d'octubre del 1910, "Nota Trista. L'intrusisme dels "apaches" a Barcelona.", *El Poble Català*, n. 2.057, p. 2.

[163] 8 de novembre del 1909, "Santander, día 7, 11'50 noche", *La Vanguardia*, n. 13.254, p. 4.

[164] 27 d'octubre del 1910, "Congreso. Madrid, 26 Noviembre (12 noche)." *El Diluvio*, n. 330, p. 44.

[165] DD. AA., 2016, *Fuera de la ley*, V. 1, "Hampa, anarquistas, bandoleros y apaches. Los bajos fondos en España (1900-1923)", La Felguera, Madrid, p. 487.

[166] 14 d'agost del 1909, "Visión clara", *La Veu de Catalunya*, n. 3.691, p. 2.

[167] Ferrer, Francesc, 3 d'octubre del 1909, "Carcel Celular, 4.ª galería, n.º 3d, Barcelona 3-10-1909 (x)", dins Solà, Pere, *Escrits de Francesc Ferrer i Guàrdia (A Luigi Fabri, Max Nettlau, François Kupka i P.* Robin, 23 de juny del 2020, https://dialnet.unirioja.es/descarga/articulo/3794275.pdf, p. 90.

[168] Vilalta y Comes, J., 2 de novembre del 1909, "El retorno a la luz. A Gabriel Alomar", *La Publicidad*, n. 11064, p. 1.

[169] 4 de juliol del 1910, "A Novetats", *Poble Català*, n. 1.948, p. 2.

[170] Diaz-Retg, Enrique, 8 de febrer del 1910, "Cosas de Francia. El mundo de los apaches.", *El Diluvio*, n. 39, pp. 16-17.

imaginació, Catalunya inclosa: “la Administración francesa se dedica á vender armas —revólvers y cuchillos especialmente— á los *apaches* de París”[171]. Allà l’“apatxe”, a diferència dels seus predecessors, “mata por gusto, sin necesidad ninguna”, i de continuar així França obtindria el mèrit de ser la nació més castigada per la criminalitat, per sobre dels Estats Units[172]. En qüestió d’un lustre, però, *El Poble Català* afirmava que els "apatxes" havien passat de moda, “el bon poble parisenc no frueix ja les aventures dels ‘apatxes’” ni es pensava que mataven per matar[173], tot i que altres diaris no compartien la mateixa opinió, com es veurà posteriorment.

Les detencions es produïen de forma successiva a finals de la primera dècada. La premsa afirmava que: “seguint la campanya governativa contra la gent de mal viure ha sigut imposada *quinzena* a un *apache*”[174], però la sensació continuava sent la d’invasió “con motivo del excesivo número de ‘apaches’ que han invadido Barcelona” i la necessitat d’una reacció política ferma “que permita proceder con rapidez y energía contra la gente maleante, pues con las leyes vigentes no es posible”[175].

En un altre article de *La Vanguardia* s’afirmava que “una vez libres del terrorismo industrial, hétenos ahí invadidos por los apaches” i, en conclusió, “ya son demasiados los casos de desagradables incidentes en la plaza y la Rambla de Cataluña, debidos á esos extranjeros”[176].

Arran de la vaga general del 1917, el guàrdia civil Modesto de Lara afirmava sota l’anagrama Ladera que la degeneració moral i política de la ciutat provenia dels baixos fons, especialment del “apache tatuado” o la “cocotte cosmopolita”; més que una interpretació personal, es tractava de “la señal de un discurso asimilado y difundido”[177]. Barcelona havia sucumbit al combat obert entre lluites polítiques, on rondaven “la escoria que nos mandó Marsella y Nápoles” pels cafès i teatres, al costat dels innocents espanyols; una ciutat presonera de “los maltratos del apache tatuado”[178]. Tot i així, segons *La Publicidad* la policia negava aquestes afirmacions, defensant que l’*apache* “roba y mata y por fortuna no se ha dado ningún caso”, i demanava que els diaris no es fessin resò: “—Sería conveniente—nos decía hoy el jefe superior— que ustedes desvanecieran la leyenda”[179]. Si bé “l’*apatxe* es monstruosament ferotje. Mata per matar”, la premsa donava bombo a les seves “gestes” i els lucrava d’una heroïcitat popular semblant a la del *xulo* madrileny: “es, en

---

171 29 d setembre del 1910, “Cosas de Francia. Los apaches”, *El Diluvio*, n. 271, p. 5.

172 6 de juliol del 1907, Buscón, “Busca buscando”, *La Vanguardia*, n. 12.398, p. 6.

173 25 de maig del 1914, “Ecos”, *El Poble Català*, n. 3.355, p. 1.

174 9 de març del 1907, *Poble Català*, n. 389, p. 2.

175 13 de desembre del 1910, *La Vanguardia*, n. 13.652, p. 4.

176 Cualquiera, 10 de febrer del 1909, “Cotidianas”, *La Vanguardia*, n. 12.989, p. 4.

177 Orlandini, Laura, 2013, *Anticlericalismo y catolicismo en España e Italia al principio del siglo XX. Una perspectiva comparada*, Ucelay, Enric i Alfonso Botti (dir.), Tesi doctoral, Universitat Pompeu Fabra i Università degli Studi di Bologna, Barcelona, p. 596.

178 Ladera, 1917, dins Orlandini, 2013, p. 33.

179 16 de febrer del 1909, “La leyenda de los apaches”, *La Publicidad*, n. 4.833, p. 3.

el fons, la mateixa estúpida admiració qui crea un ambient propici a n'aquestes vergonyoses plagues"[180].

Fotografia d'una família de delinqüents suposadament *apaches* a Barcelona, 1910. Extreta de Blánquez, Javier, 1 d'octubre del 2016, "Vieja mala gente", *El Mundo*, última visita 07/05/2020, https://www.elmundo.es/cultura/2016/10/01/57eeaed7e5fdea217c8b45ff.html.

A la segona dècada del segle XX, però, les mesures policials preses pel govern començaren a veure's reflectides en el nombre de detencions. Llegim noms d'*apaches* com: Jean Antoine Pascuale, qui "tiene un tatuaje en el pecho que representa una mujer desnuda"[181]; o Georges Janet, que vivia a costes d'una ballarina de cafè concert i tenia un bitllet destí a Buenos Aires[182]; i sobrenoms com: *El Corso*[183], o *El Tofol*[184]. Alguns provenien de Marsella, com Celestino Dominico Ambrossini, de vint-i-set anys[185], i Francisco Puig Salas[186], o eren italians, com Bonzen Salvator i Marius Antonieta, ambdós "totalmente tatuados"[187]. Més que la procedència o la nacionalitat, el factor determinant era la possessió de tatuatges: "muestran en el cuerpo espléndidos tatuajes acreditativos de su personalidad apachesca"[188].

---

[180] Metrallaire, 4 de febrer del 1909, "Fantasiejant. Els apatxes", *Metralla*, n. 104, p. 2.

[181] 27 de març del 1911, "Detención de un *apache*", El *Diluvio*, n. 86, p. 22.

[182] 27 de maig de 1912, "Un 'apache' en funcions", *La Veu de Catalunya*, n. 4679, p. 2.

[183] 10 de maig del 1911, *El Diluvio*, n. 130, p. 3.

[184] 1 de juliol del 1911, "La gente del bronce", *El Diluvio*, n. 182, p. 14.

[185] 7 de desembre del 1912, "Gobierno civil", *La Publicidad*, n.12.104, p. 2.

[186] 9 d'octubre del 1918, *La Vanguardia*, n. 16.492, p. 5.

[187] 18 de setembre del 1913, "Apaches detenidos", *La Vanguardia*, n. 14.686, p.11.

[188] 30 de juny del 1912, "Desde Gerona", *La Publicidad*, n. 11.944, p. 7.

La campanya contra “la gente maleante” encapçalada per l’inspector Antonio Tressols i onze agents a les ordres de l’inspector Castellano[189] havia donat els seus fruits: el nombre de detinguts augmentava per moments, ja que: “han sido detenidos otros nueve *apaches* de varias nacionalidades extranjeras”[190]. Alguns dels "apatxes" que fugien de les autoritats de Barcelona anaven a parar a la capital madrilenya[191]; i l’amenaça de l’anomenada plaga perdia terreny als diaris per la falta de fonaments de què “sirviera nuestra ciudad de refugio á apaches”[192], tot i que encara pervivien, perquè: “la policía ha organitzat una ‘razzia’ entre la gent de mal viure i especialment contra els ‘apaches’, dels quals n’hi ha una gran quantitat a Barcelona”[193]. Si alguns postulaven que “no hay apaches”[194], d’altres sostenien que des de Marsella havien envaït la ciutat, que les prostitutes eren presses de l’ombra vil de l'apatxe i que “más de 160 apaches franceses sufren actualmente quincena en la cárcel Modelo”[195]. En conseqüència, es deia que la policia pretenia portar fins a la frontera aquells estrangers sense ofici conegut a la ciutat[196].

Entrats el 1915, va florir una indústria del lleure sota la batuta d’exiliats de la Primera Guerra Mundial: cafès, tavernes, espectacles de transformisme, balls pomposos com a *La Criolla*, prostíbuls com el *Madame Petit*, on “aquí se vieron los primeros *maqueraux* o macarras, llegados de Marsella, vestidos al estilo apache”[197] i balls flamencs com al *Villa Rosa*; tot a la vora de Drassanes, que des del 1714 s’havia convertit en una caserna d’artilleria que creava la seva peculiar *hinterland* dels baixos fons, al servei dels soldats que sortien de permís els caps de setmana[198].

Els fets que es narren a les notícies havien deixat de seguir la pauta d’una víctima jove i prostituta o de classe benestant agredida amb ganivet per negar-se a entregar diners a l’apatxe en qüestió, tot i que n’hi havia casos semblants, com el de l’“apatxe” José García, que portava tatuats en el cos “un puñal, un revólver y las palabras ‘apaches’ y ‘pincho’”[199]. El més destacat d’aquests delictes va ser un crim precisament contra un *apache*, un assassinat en el pantà de Vallvidrera. La

---

189 11 de juliol del 1911, *La Vanguardia*, n. 13.860, p. 4.

190 22 de febrer del 1911, “Gobierno civil. Contra el hampa”, *La Publicidad*, n. 5161, p. 2.

191 26 de març del 1911, “Apaches fugitivos”, *La Vanguardia*, n. 13.754, p. 7.

192 8 d’agost del 1914, “Contra la gente maleante”, *La Vanguardia*, n. 14.978, p. 9.

193 28 de gener del 1914, “Lo de la joieria Cabré. Més de l’’apache’ detingut”, *El Poble Català*, n. 3.240, p. 2.

194 R., 28 de gener del 1911, “Faits-Divers”, *La Cataluña*, n. 178, p. 58.

195 18 de març del 1911, “Ecos”, *La Publicidad*, n. 11479, p. 1.

196 *Ibíd*.

197 Theros, Xavier, 15 de setembre del 2008, “Las vidrieras de *Madame Petit*”, *El País*, 23 de juny del 2020, https://elpais.com/diario/2008/09/15/catalunya/1221440841_850215.html.

198 10 de novembre del 2015, “Madame Barcelona. Un recorregut per l’Arc del Teatre”, *Sense Ficció*, Tv3, 23 de juny del 2020, https://www.ccma.cat/tv3/alacarta/sense-ficcio/madame-barcelona-un-recorregut-per-larc-del-teatre/video/5562467/.

199 14 d’agost del 1912, “Entre apaches”, *La Publicidad*, n. 11.989, p. 5.

víctima es deia Henri June Rojel, nascut el 1874 a Bordeus, i portava entre altres tatuatges “un clown, dos soldados, el busto de la empreatriz de Rusia y una condecoración”, a part de la inscripció “Honneur aux fusilers du desert”[200]. Es va efectuar la detenció de vint-i-dos "apatxes"[201] o estrangers[202], segons el diari que es llegeixi. Uns anys abans, se sospitava que “las partidas de apaches y violadores” també vivien aposentats “en el tenebroso camino de Vallvidrera”[203].

A finals de 1917 es procedí el judici contra Enrique Pradet i la seva amant Ivonne Vignau, els principals sospitosos del crim, també "apatxes" francesos[204]. L’acusació afirmava que, una volta van descobrir que posseïa joies i diners, van convidar a la víctima al berenador del pantà de Vallvidrera i el van apunyalar en el pit, deixant-lo mort a l’instant; amb la qual cosa, “podemos afirmar que para Pradet e Ivonne se pida la pena de muerte”[205]. En el judici, l’agent de policia Antonio Fernández Huertas declarà que els sospitosos van tenir amistat amb l’apatxe *Ponpon* i que els canvis de noms a la comissaria “le confirmaron la sospecha que los detenidos pertencióna ala bande de apaches que ‘funcionaba’ en Barcelona”[206]. La sentència va ser de sis anys de presó correccional per furt inferior a 500 pessetes[207], però, dos anys més tard, encara es parlava de “banda de apaches que ha caído en Barcelona”[208].

Fou a la dècada dels anys deu quan es van produir més furts. En els diaris investigats es narren robatoris de gran escala, com l’assalt al palau dels comtes de Belloch per part de Josep Ferrer Clavé i Gaston Bergés Hispias, “francès, de pèssims antecedents i veritable ‘apache’”[209]; o un collar de brillants de Magdalena Guillón Marcy per part de l’“apatxe” Mario Menier, a Rio de Janeiro, que van ser trobades en possessió de l’exdiputat Emiliano Iglesias Ambrosio[210]. D’altres no eren tan extraordinaris, com va ser el cas de Leandro Bondía Perera, de vint anys i procedent de Lleida: inspirat per “los relatos que la prensa ha hecho de las fechorías de la banda Bonnot en Francia” s’havia muntat a una bicicleta robada i, pistola en mà, s’havia emportat un “saco lleno de

---

200 2 de maig del 1916, *El Diluvio*, n. 123, p. 6 i 2 de maig del 1916, *La Vanguardia*, n. 15.607, p. 3.

201 3 de maig del 1916, “El crim de Vallvidrera”, *El Poble Català*, n. 4.052, p. 3.

202 2 de maig del 1916, *El Diluvio*, n. 123, p. 6

203 15 de maig del 1911, “Cartas á tiros”, *La Vanguardia*, n. 13.803, p. 7.

204 26 de desembre del 1917, “El crimen de los apaches”, *El Diluvio*, n. 353, p. 9.

205 29 de desembre del 1917, “Vida judicial. Audiencia. Un crimen en Vallvidrera”, *La Publicidad*, n. 13.916, p. 4.

206 30 de desembre del 1917, “Vida Judicial. Audiencia. Un crimen en Valividrera”, *La Publicidad*, n. 13.917, p. 3.

207 3 de gener de 1918, “Tribunals”, *La Veu de Catalunya*, n. 6698, p. 8.

208 3 de maig del 1919, “Banda de apaches”, *El Diluvio*, n. 99, p. 8.

209 25 de febrer del 1915, “Un altre bon servei”, *La Veu de Catalunya*, n. 5679, p. 4.

210 12 de febrer del 1915, “Por unas joyas”, *La Publicidad*, n. 12.889, p. 3.

plata" d'un empleat d'una tintoreria al carrer Comerç, malgrat que al moment els testimonis el van detenir i linxar en el terra[211].

Alguns suposats "apatxes" posseïen grans fortunes en el moment de la seva detenció, com Louis Weber, qui el presentaven com a "apache francés al que se le ocuparon 11.700 francos en billetes de los Bancos de España y Francia, monedas de oro francesas y de plata españolas, así como diferentes alhajas"[212]. Al centre de la diana estaven les joieries, rellotgeries i llars burgeses. Algunes d'aquestes temptatives foren la de l'apatxe Juan Boquini Rossi, que tenia "el cuerpo tatuado"[213], a la rellotgeria Roura; o en el domicili de Carlos Ferrater, al carrer Ausiàs March, on l'apatxe Raimundo Ricci, trenta-set anys, va intentar sostreure "sortijas brillantes y záfiros engarrados en platino"[214].

En perspectiva, destaquen tres robatoris sobre la resta. El primer fou al rellotger Cesáreo Gutierrez, de Madrid, que anava a Barcelona amb l'objectiu d'organitzar unes compres. Durant el trajecte d'anada va entaular relacions amb una parella del mateix vagó, la qual, casualment, també s'allotjava a l'Hotel Jardín[215]. L'home del vagó el va acompanyar a diferents cases comercials[216], però quan va desaparèixer i Cesáreo va regirar la cartera, de les 1.600 pessetes en bitllets que duia només en quedaven retalls de diaris; feta la denúncia a Madrid, al cap d'uns dies foren detinguts l'apatxe Ramón Pérez, Francesc Martínez, "ambdos espanyols", i dos francesos més, Antoni Casanova i Josep Forcada, qui "té una preciosa papallona pintada a l'esternó"[217].

El segon robatori es produí a la rellotgeria del senyor Montfort a Pla de Palau, perpetrat per "apatxes" "completament tatuats[218]. Pocs minuts després els mateixos lladres van intentar assaltar la rellotgeria del senyor Porta al carrer de Santa Mònica[219]. Els dits "apatxes", Augusto Maurel, Ferdinand Lackman i Ravier, foren condemnats a deu anys de presidi a la Model al primer i nou als dos restants, a més de pagar una indemnització de 4.321.75 pessetes[220]. Al cap de menys de

---

211 16 de juny del 1912. "Los sucesos de ayer. Como en Paris, un 'apache' ciclista atraca en la calle Princesa a un cobrador", *La Publicidad*, n. 11.930, p. 2.

212 22 de juliol del 1914, *La Publicidad*, n. 12.691, p. 2.

213 8 de novembre del 1912, *La Vanguardia*, n. 14.347, p. 9.

214 8 d'octubre del 1918, "¿Son los autores del robo'", *La Publicidad*, n. 14.193, p. 4.

215 6 de desembre del 1917, "Apaches descubiertos", *El Diluvio*, n. 333, p. 16.

216 *Ibíd*.

217 6 de desembre del 1917, "Apatxes detinguts", *La Veu de* Catalunya, n. 6670, pp. 3-4.

218 18 de març del 1911, "Els 'apaches' a Barcelona", *El Poble Català*, n. 2204, p. 2.

219 19 de març del 1911, "Los apaches", *El Diluvio*, n. 78, p. 16.

220 1 d'octubre del 1911, "Revista de tribunales. Juicio por jurados contra cinco 'apaches'. El robo de la relojería Montfort", *La Publicidad*, n. 11673, p. 2.

dos anys, Lackmand va fugir de la presó penitenciaria de Tarragona[221], i d'allí va tornar a Barcelona per agafar un vaixell destí a Marsella[222].

L'últim es va produir a la joieria del senyor Cabré, a la Rambla del Centre, per la cambrera del *music-hall* C*afè de Sevilla* Manuela Sala, més coneguda com *La Maña*, i l'apatxe francès de trenta-cinc anys Mario Menier, el suposat cervell de l'atemptat que, en un breu espai de temps, l'havia obsequiada amb joies de gran valor no identificades com seves pel mateix Cabré, tot i que a Menier l'havien vist un parell de vegades a la joieria[223]. En l'hotel on s'allotjava es van trobar un munt de diners, dos collars de brillants, monedes d'or i dos passatges per fugir a Mèxic[224].

El 3 d'abril d'aquell mateix any un dels autors del cas Cabré, Marius Langon o *Le Roi du Coffre-fort*, havia embarcat en el *Infanta Isabel* a Buenos Aires i pel maig va ser detingut de nou a Marsella per l'assalt a una joieria del Caire[225]. Ja a principis del 1924 va passar a judici el robatori del collar de brillants a Magdalena Guillón Marcy, comès pel mateix Mario Menier, que van ser dipositats "por orden incomprensible" a Emiliano Iglesias, el qual hagué d'indemnitzar a Mme. Marcy i "se vió obligado a una disidencia con Lerroux, concluída con unas lágrimas implorando perdón"[226].

Un cas curiós va ser el del francès Agai (o Agaí, segons el diari) que titulant-se policia es presentà acompanyat d'un parell d'homes en un pis del carrer Universitat on van exigir a Carolina Carlier, qui els va obrir la porta, que confessés l'amagatall d'un "apatxe" francès anomenat Guiller i que els donés 5.000 francs[227]. O això era el que semblava, perquè quan Jorge Agai es va trobar a Àngel Samblancat en el calabós del Palau de Justícia, li explicà que per aquell octubre un representant d'una casa estrangera volia realitzar un negoci amb ell, però els 10.000 francs que portava a sobre van caure en poder d'una banda d'estafadors i, "como la brigada de investigación ciminal mostraba una pasividad incomprensible en el asunto", es va presentar davant del jutge del Sud i el dia 16 va entrar a aquella casa amb un agent de vigilància "acompañado de otro señor a requerirle para la detención inmediata del jefe de la banda de malhechores", però es trobà a l'amant, i quan la portaren a les oficines d'investigació criminal el policia Manuel Brabo Portillo "dijo al señor Agaí que nada debía interrogar a aquella 'señora', aun cuando 'fuera la amante'"[228]. A inicis de juny de

---

221 29 de març del 1913, *El Baix Penedès*, n. 365, p. 3.

222 28 d'abril del 1913, "La fugida d'un pres", *La Veu de Catalunya*, n. 5.014, p. 3.

223 27 de gener del 1914, "El apache y su amante", *La Publicidad*, n. 12.514, p. 4. i 26 de gener del 1914, "Detención importante", *La Vanguardia*, n. 14.785, p. 10.

224 27 de gener del 1914, "El apache y su amante", *La Publicidad*, n. 12.514, p. 4

225 19 de maig del 1914, "¿El ladrón de las joyerías detenido?", *La Publicidad*, n. 12.620, p. 2.

226 6 de gener del 1924, "Emiliano Iglesias y el collar de brillantes", *El Diluvio*, n. 6, p. 15.

227 26 de novembre del 1917, "Apatxisme", *La Veu de Catalunya*, n. 6.663, p. 15.

228 del Río del Val, José y Rafael del Val, 6 de desembre del 1917, "Justicia policíaca", *El Diluvio*, n. 333, pp. 12-13.

l'any següent, "leémos en 'Solidaridad obrera' de hoy, que, hablando del asunto, Brabo Portillo trata de una víctima de sus iras: se alude a don Jorge Agai"[229].

L'ombra de Bonnot, allargassada tant pel cinema *noir* com per les novel·les franceses policíaques, va ser seguida amb devoció des de Barcelona "con especial en los tiempos del pistolerismo callejero de 1919 a 1923, pero en la práctica hasta la plenitud de la revolución en 1936"[230]. No obstant això, "a comienzos de los años veinte, las noticias de los apaches comenzaron a desaparecer. Muchos habían huido al verse presionados, acabaron en la cárcel o muertos"[231].

La seva petjada abandonava la primera plana per romandre rere els esdeveniments polítics i les violentes trifulgues entre sindicats i patronals. Les notícies sobre ells cada vegada eren més anecdòtiques. Llegim l'assassinat d'un jove a una carnisseria de Madrid que, segons investigacions policials, podria haver sigut comesa per una "banda de apaches recién llegada de Barcelona"[232]; atracaments frustrats a una joieria del carrer Diputació a cops de martell[233], al carrer de Tamarit[234] i a la joieria de José Sonosa, perpetrat per Andrés Danval i Mauricio Lambert[235]; o una venda de joies robades al bulevard de *San Martin* de París per 50.000 francs[236].

Els fets més notables van ser les detencions de Luis Hergot, desertor de la *Gran Guerra* a França, que va estar "al servicio del espionaje de una nación del Norte de Europa, y vivió con una mujer en Barcelona"[237]; i en els anys trenta de l'algerià Paul René Colombert, presumpte estafador d'onze milions de francs a diverses banques franceses a través de títols falsos del "Canal de Suez" i, segons *La Humanitat*, un dels falsificadors més reconeguts de l'ofici, que ja pel 1924 rondava pels carrers del "barri xinès" barceloní amb la companyia de *El Gori*, "un apatxe marsellès de pèssima reputació"[238]. L'enrenou dels "apatxes" es desplaçà al Marroc, on "desde hacía algún

---

[229] del Río del Val, José y Rafael del Val, 15 de junio del 1918, "Pestaña o Bravo o No hay justiacia en España", *El Diluvio*, n. 166, p. 13.

[230] Ucelay, Enric i Arnau Gonzàlez i Vilalta, 2012, "'Misterios catalanes': la animadversión nacionalista ante Companys y su evolución en el tiempo", dins *Contra Companys, 1936*, Ucelay, Enric i Arnau Gonzàlez i Vilalta (ed.), Universitat de València, València, 23 de juny del 2020, https://books.google.es/books?id=iKvx3U9SL8kC&pg=PA20&lpg=PA20&dq=jules+bonnot+%22barcelona%22&source=bl&ots=GzIU7k-DFJs&sig=ACfU3U18_9rcExcjM1bxpDIiYgS0wtVrww&hl=ca&sa=X&ved=2ahUKEwiZw-Lb9cnoAhUKxo-UKHXtuCfYQ6AEwBXoECAsQKg#v=onepage&q=jules%20bonnot%20%22barcelona%22&f=false, p. 20.

[231] Gimeno, Raúl, "El terror apache llega a España", dins DD. AA., 2016 *Apaches. Los salvajes de París*, La Felguera, Madrid, p. 270.

[232] 8 de juliol del 1922, "Unos apaches asaltan una carnecería y degüellan al dependiente", *La Publicidad*, n. 605, p. 10.

[233] 25 de setembre del 1921, "Los apaches", *La Publicidad*, n. ?, p. 3.

[234] 17 d'agost del 1932, "L'atracament frustrat a un establiment del carrer de Tamarit. Detencio d'un apatxe frances", *La Publicitat*, n. 18.102, p. 6.

[235] 14 d'abril del 1920, *La Vanguardia*, n. 16.953, p. 4.

[236] 25 de novembre del 1921, "Apaches en Barcelona", *La Publicidad*, n. 542, p. 3.

[237] 3 d'octubre del 1924, "Antecedentes de un apache", *El Diluvio*, n. 236, p. 10.

[238] 27 de setembre del 1933, "La personalitat del falsificador de les accions del 'Canal de Suez'", *La Humanitat*, n. 585, p. 8.

tiempo venía observándose aquí la existencia de una partida de gente maleante constituida por apaches de diferentes nacionalidades"[239]. Ara els "apatxes" passaren a designar a tot estranger que consideraven indesitjable, fins i tot quan es tractava d'un espanyol.

A inicis dels anys vint, malgrat que l'"apatxisme" estava en voga a París, Londres i Nova York i que Barcelona oferia tot el que un apatxe desitjava, aquí "es manifiesto que el apachismo no consigue echar raíces" i ha hagut de practicar-se per estrangers, ja que "nuestros hampones no son audaces, salvo excepciones"[240].

Fins i tot *La Veu de Catalunya* dedicà una columna als seus orígens, narrant com aquesta tribu de l'Arizona i Nou Mèxic es revoltà el 1880 i conseqüentment un reporter francès va emprar el terme per descriure un crim salvatge que feu tanta fortuna que el comissari de policia Lépine el va acollir[241]. Malgrat tot, *El Diluvio* ironitzava sobre la seguretat de Barcelona i descrivia l'atracament d'una parella d'"apatxes" a un ciutadà de trenta anys mitjançant el *coup du père François*[242].

A la dècada posterior, quan s'advertia a Barcelona una sensació d'impunitat en la creació de la Segona República, "como si se estuvieran pasando por alto delitos, debido a la espera del traspaso de poderes"[243], a una notícia recopilada per *La* Vanguardia del *Diario de Barcelona* es parlava d'un "apatxisme" internacional ara dissolt que, durant un temps, va envair la ciutat davant els ulls de les forces de l'ordre, que no sabien com fer-li front[244]. Per a més inri, a *La Rambla* del 24 d'abril del 1933 es denunciava a primera pàgina la nova amenaça del "pistoler a sou", que a diferència de l'*apache* aquests "maten per matar, a la cacera d'home"[245]. De cop i volta, s'havia girat la truita.

Des dels anys vint enllà les detencions es descrivien breument a les gasetilles, però fou als anys trenta, quan el districte V tenia la densitat més alta de Barcelona[246], que es va perdre el seu rastre. Alguns d'aquests "apatxes" foren desertors, com Penouet, el qual el van fer comparèixer davant un consell de guerra a Algèria[247]; però la majoria destacava per endur-se a sobre una pistola en comptes del famós ganivet, com Luis Ferrall, trenta-cinc anys, napolità i "apache de profe-

---

[239] 15 de setembre del 1922, "Agresión de unos apaches al tabor. Muerte de un soldado y un apache", *La Vanguardia*, n. 18.294, p. 14.

[240] Fidus, 16 d'abril del 1920, "Ecos de la ciudad. Temperamento", *La Publicidad*, n. 155, p. 3

[241] 30 de juliol del 1924,"L'origen del mot 'apache'", *La Veu de Catalunya*, n. 8.777, p. 4.

[242] 3 de juliol del 1920, "Los apaches en Barcelona. Atraco en plena calle", *El Diluvio*, n. 161, p. 12.

[243] Marín, Celia, 2018, p. 313.

[244] 7 de desembre del 1934, *La Vanguardia*, n. 22.072, p. 6.

[245] 24 d'abril del 1933, "Amb la llei o fora de la llei. Es precís salvar Barcelona de l'onada de barbàrie i de delicte! Sota el signe tragic", *La Rambla*, n. 172, p. 1.

[246] Marín, Celia, 2018, p. 203.

[247] Reaga, 27 d'octubre del 1923, "Fent homes", *La Campana de Gràcia*, n. 2.836, p. 3.

sión", que portava una Astra[248]; Menna, que portava una Bremen[249]; Constantino Berro, altre apatxe de professió[250]; el francès Elías Lázaro, qui tenia una pistola automàtica[251]; o Emili Llausers, qui anava amb pistola i ganivet[252]. Tornen els sobrenoms, com el marsellès *Titen*[253] o l'expulsat de França Emili Canals Rosell, el *Noi*, detingut a Puigcerdà[254]. Altres van ser detinguts a La Junquera, com l'"apatxe" romà Samuel Boscano[255]; o a Puigcerdà de nou, com Maurice Serge Fournier[256]. Dels tatuatges, que ja ni es mencionaven, es passà a remarcar els informes de la policia francesa com a prova fefaent de la seva "apatxeria": "Georges Roger Jouver (a) 'Bourdon blanch' (…) expulsado de España a consecuencia del informe que dió la policía francesa, según la cual el Roger es un 'apache' peligroso"[257]. Entre els "apatxes" identificats que reclamava París, hem trobat a Maurici Salom[258], Samuel Fosconeann[259] i Marià Solchaga Soati[260]. La resta són Luis Blanch Gros[261]; Bartolomé Girard i Luis Ernesto Cairon[262]; René Soubier[263]; Emili Roche Sigmonnd[264]; Emilio Roche Signanel[265]; Luciano Barco, francès de trenta-vuit anys que disponia d'un passatge a Valparaiso[266]; i Jean-la-Terreur, encara que aquest molt probablement sigui una invenció humorística dels redactors del *Be Negre*[267].

---

248 11 de març del 1920, "Los apaches en acción. El suceso de la calle de Pelayo", *El Diluvio*, n. 63, p. 12.

249 24 de març del 1933, "Atracament a una joieria del carrer de Salmerón", *La Veu de Catalunya*, n. 11.476, p. 3.

250 19 de setembre del 1925, "Por los juzgados", *La Vanguardia*, n. 19.215, p. 10.

251 21 de juliol del 1925, "Información regional. Gerona", *La Vanguardia*, n. 19.164, p. 13.

252 21 de juliol del 1925, "A Girona és detingut un apatxe", *La Publicitat*, n. 16.017, p. 5.

253 7 d'octubre del 1933, "De policía. Comunicación al juzgado", *El Diluvio*, n. 239, p. 1.

254 5 de maig del 1929, "Una detenció a Puigcerdà", *La Publicitat*, n. 17.183, p. 9.

255 25 de març del 1926, "Apatxe italià detingut", *La Veu de Catalunya*, n. 9.303, p. 3.

256 25 de març del 1926, "Apache detenido", *La Vanguardia*, n. 19.375, p. 8.

257 31 de maig del 1934, "De unos detenidos en Badalona", *La Vanguardia*, n. 21.911, p. 10.

258 18 de desembre del 1920, "Una bona peça", *La Veu de Catalunya*, n. 7.725, p. 2.

259 19 de març del 1926, "Fuga de un apache", *El Diluvio*, n. 67, p. 14.

260 14 d'abril del 1935, "Apatxe i estafador detinguts", *La Publicitat*, n. 18.859, p. 19 i 14 d'abril del 1935, "Diverses detencions", *La Veu de Catalunya*, n. 12.113, p. 20.

261 7 d'octubre del 1924, "Un detenido", *La Vanguardia*, n. 18.917, p. 8.

262 16 de setembre del 1924, "Envío de datos", *La Vanguardia*, n. 18.899, p. 8.

263 9 de setembre del 1928, "De policía", *El Diluvio*, n. 268, p. 16.

264 18 de febrer del 1928, "Un apatxe detingut", *La Publicitat*, n. 16.819, p. 8.

265 23 de març del 1928, "Francés expulsado", *La Vanguardia*, n. 19.995, p. 4.

266 7 de novembre del 1933, "Un atiguo 'apache'", *La Vanguardia*, n. 21.746, p. 8.

267 14 de març del 1934, "Estrangers indesitjables", *Be Negre*, n. 144, p. 1.

4.2. Els "apatxes" i la tracta de blanques

A l'època del seu apogeu el conegut lligam entre l'*apache* i la prostitució es consolidà, o com a mínim era el cas de Celestino Dominico Ambrosini, marsellès de vint-i-set anys, desertor del 25è batalló de caçadors d'Infanteria i expulsat de l'Argentina, que a més de portar "tatuajes curiosos en ambos brazos y el busto de Napoleón en el pecho" es dedicava a la tracta de blanques[268]. Altres casos no eren tan clars, com una menor d'edat italiana que havia fugit a Barcelona de la mà d'un apatxe[269], però la majoria de vegades l'acusació de "tracta de blanques" en els diaris no deixa marge de dubte, com una banda de vuit homes i sis dones embolicada en aquest assumpte i entre els quals un d'ells era apatxe[270].

Comparat amb el nombre de robatoris, la tracta de blanques es produïa esporàdicament. Llegim el 1925 que l'*apache* Joldonis Leopold Venaire, alias *Polo*, va ser detingut a Cérbere en companyia d'una jove de vint-i-un anys i la proxeneta de Toulouse Leonia Deneaux, els quals es dirigien a Barcelona "para vivir de la explotación de las mujeres"[271]. L'*apache* Jordi Tirgallo i Antonise (o Jorge Tiragallo Antoine, depenent del diari) conegut per l'hampa amb el sobrenom *La Pantera*, va ser detingut per la mateixa dècada per vendre una dona per mil pessetes a la ciutat barcelonina[272].

El delicte més destacable en aquest respecte fou en un 28 de març del 1924 o 1933 (l'any no es precisa bé en alguns diaris) a l'Estació Marítima, quan el cors Alfonso Antoine François esperava una parella de dones procedents de Veneçuela, però en el camí s'interposaren dos subjectes que li van propinar nou punyalades. Un d'ells era l'*apache* guenyo marsellès, expulsat de l'Argentina i Montevideo, Auguste Ernest Gay[273], àlies *El Marsellès*[274], i de veritable nom Louis Bareyt[275]; el darrer apatxe era l'abans mencionat *Titen*, Baptista Di Cea, també marsellès[276]. Louis Bareyt va ser traslladat al manicomi de Sant Boi de Llobregat com a presumpte boig, i entre els seus delictes es recollien negocis il·lícits com la tracta de blanques[277]. Dins la xarxa de la prostitució es trobaven altres delinqüents de referència com André Suqué, també conegut com Juan Fou-

[268] 7 de desembre del 1912, "Gacetilla", *El Diluvio*, n. 342, p. 3.

[269] 4 d'abril del 1912, *La Publicidad*, n. 11.858, p. 3.

[270] 21 de setembre del 1924, "La trata de blancas", *La Vanguardia*, n. 18.904, p. 8.

[271] 5 d'abril del 1925, "La trata de blancas", *El Diluvio*, n. 82, p. 16.

[272] 4 de maig del 1928, "Detenció d'un apatxe", *La Publicitat*, n. 16.871, p. 4 i 4 de maig del 1928, "Detención", *El Diluvio*, n. 112, p. 17.

[273] 6 d'octubre del 1933, "Contra la trata de blancas", *El Diluvio*, n. 238, p. 1; 6 d'octubre del 1933, "Un cors, apunyalat, i un apatxe de Marsella, detingut", *L'Opinió*, n. 730, p. 5; 6 d'octubre del 1933, "Un bandit marsellès detingut a Barcelona", *La Publicitat*, n. 18.458, p. 4 i 6 d'octubre del 1933, "Sobre un crimen cometido en el muelle en mayo de 1924", *La Vanguardia*, n. 21.719, p. 25.

[274] 7 d'octubre del 1933,"Los autores de un crimen", *La Vanguardia*, n. 21.720, p. 6.

[275] 17 de novembre del 1933, "Detención de un peligroso apache", *El Diluvio*, n. 274, p. 6.

[276] 7 d'octubre del 1933, "Els estrangers indesitjables", *L'Opinió*, n. 731, p. 10.

[277] 8 de desembre del 1933, "Un apache, presunto loco", *La Vanguardia*, n. 21.773, p. 9.

bone, qui es va veure en companyia del mateix Bareyt i fou acusat de falsedat, estafa i complicitat; es deia que podria amagar-se en “casas de mala nota”[278]. Per últim, a Badalona fou detingut Georges Roger Joubert o *Bondon Blanc*, conegut per la policia francesa com a “apatxe” i lladre, a més de dedicar-se “a la trata de blancas y al tráfico de estupefacientes”[279].

4.3 Els "apatxes" i l’anarquisme

El primer indici d’una possible associació entre aquests dos grups la trobem a finals del 1907, quan sis "apatxes" francesos van llençar documents a un pou i al vàter en el moment de la seva detenció: “dícese que los *apaches* tienen cierta amistad intima con caracterizados anarquistas muy conocidos de la policia de ésta y otras capitales”[280]. A partir d’aquí, però, es perd la pista: les aproximacions dels "apatxes" a l’anarquisme sovint eren anecdòtiques, no hi ha una pauta clara a seguir que comprengui una interacció sòlida entre ells. Tanmateix, les insinuacions a principis de segle es poden comprovar en una sessió del Congrés dels Diputats en relació amb la Setmana Tràgica, quan el polític Pere Coromines i Montanya procedí a descriure els fets distingint tres moments: “primero, de protesta; segundo, de protesta revolucionaria, y tercero, momento en que ocurrieron los incendios, en colaboración con apaches y ladrones”[281]; o en un article de *El Educador Contemporáneo* recollit a la revista *La Academia Calasancia*, en el qual se sentencia en referència a l’ensenyança laica francesa que “los discípulos de ayer son hoy maestros que, si no llegan a practicar el anarquismo como el *apache*, profesan el anarquismo teóric, antimilitarista, enemigo de la idea de patria”[282].

Pocs anys més tard, a Madrid van detenir a un apatxe francès que, fent-se passar per venedor d’antiguitats, havia robat dels arxius històrics de París una ratificació del tractat secret dels Pirineus firmat el 1659 per Lluís XIV i Felip IV, el qual constatava el matrimoni del monarca francès amb la infanta Maria Teresa; un conjunt de capitulacions de l’esmentat matrimoni; i l’últim pergamí de l’emperador Carles V. Una vegada convençuda la policia sobre l’autenticitat dels documents, el subjecte va ser interrogat fins a confessar que era còmplice d’Andrés Romero, un espanyol que vivia a París per un article injuriós al rei d’Espanya[283]. O almenys és el que deia la notícia, perquè a *La Publicidad* es deia que Andrés seria realment Eusebio Amo García, pres a la Model per injúries a Canalejas, exconfident de la policia, “pseudo anarquista” i director d’un diari setmanal a

[278] 17 de novembre del 1933, “Un estafador extranjero”, *La Vanguardia*, n. 21.755, p. 9.

[279] 31 de maig del 1934, “Entre unos detenidos en Badalona figuraba un peligroso apache frances”, *El Diluvio*, n. 128, p. 5 i 31 de maig del 1934, “Traficant de blanques i d’estupefaents detinguts a Badalona”, *La Publicidad*, n. 18.659, p. 8.

[280] La cita és de 28 de desembre del 1907, “Detención de seis ‘apaches’”, *La Publicidad*, n. 10.418, p. 2; però també es pot consultar a 28 de desembre del 1907, *La Vanguardia*, n. 12.582, p. 2.

[281] 14 de juliol del 1910, “Sesion del congreso”, *La Vanguardia*, n. 13.500, p. 11.

[282] Vidal, Claudio, 30 de novembre del 1912, “De la escuela neutra a la revolución social”, *La Academia Calasancia*, n. 528, p. 581.

[283] 17 de juny del 1912, “Ir por lana”, *El Diluvio*, n. 169, pp. 37-38

Barcelona[284]. Podria referir-se al diari anarquista *Tierra y Libertad*, ja que l'11 de maig del 1910 publicaren un article al seu nom a primera pàgina titulat "A Juan Trabaja"[285]. L'"apatxe" l'acusà d'enviar-lo a robar aquells documents "en pago de ciertos favores que le tenía hechos"[286].

A mitjans de la mateixa dècada, l'*apache* algerià Francisco Cervera Novailles, de vint-i-set anys, va ser detingut a Madrid, no sense abans llençar una targeta feta trossos; es tractava de la targeta d'un representant de l'Escola Moderna de Barcelona que, seguint les indagacions de la policia, era també un anarquista que després de la seva expulsió de l'Argentina hauria fugit de Gijón durant la vaga ferroviària[287]. Ja en 1920 foren detinguts a Palma dos sindicalistes, un mallorquí i un italià que el tenien per "apatxe" (de nou es mencionen els tatuatges) i guardava a Barcelona quaranta-cinc cartutxos de dinamita[288]. Així i tot, no es veu una vinculació evident entre les idees intel·lectuals anarquistes i l'acció dels "apatxes", que sembla que es movien per interessos individuals. Hi havia un aiguabarreig de conceptes, com en l'intent d'assassinat de Martínez Domingo, en el qual els dos individus de la CNT portaven "traje de apache", segons un testimoni[289].

Pel que fa a personatges icònics de l'anarquisme català, només hem pogut trobar un article d'*Alacant Obrera*, on s'afirma que ocasionalment Salvador Seguí, el Noi del Sucre, va ser titllat d'"apatxe" per xerrar amb les prostitutes del districte Cinquè i la seva pertinença al grup *Els Fills Sense Nom*[290], sense proves concloents. En canvi, llegim a *La Vanguardia* que una banda de quatre "apatxes" barcelonins detinguts a Madrid "presentaban tatuajes y dicen que han pertenecido hasta hace poco a la banda del barón de Koening"[291].

El mot desapareixeria del context obrer fins entrats els anys setanta, quan un grup de sindicalistes de la CNT al voltant de la figura de Luís Andrés Edo es passaria a anomenar "apatxes", tot i que, en paraules de Pep Castells, era "una creació literària, no hi ha cap formalitat, ni identitat, ni text que en reivindiqui la seva existència"[292].

Dins l'esfera dels anarquistes l'*apache* tampoc gaudia d'una bona imatge, o com a mínim en *Acción Social Obrera*, diari en què es narrava la reputació d'un subjecte dels baixos fons que

---

[284] 25 de juny del 1912, "*Affaire* misterioso", *La Publicidad*, n. 11.939, p. 4.

[285] 11 de maig del 1910, "Nuestros Libros", *Tierra y Libertad*, n.12, p. 1.

[286] 2 de juliol del 1912, *La Vanguardia*, n. 14.215, p. 2.

[287] 12 agost del 1916, "Anarquista francès", *La Veu de Catalunya*, n. 6.207, p. 3.

[288] 16 de març del 1920, "Anarquistes detinguts", *La Veu de Catalunya*, n. 7.491, p. 7.

[289] 26 de maig del 1922, "El atentado contra el Señor Martínez Domingo", *La Publicidad*, n. 15.335, p. 3.

[290] Gran, Álvaro, 2017, "Leones confederales: Salvador Seguí", *Alacant Obrera*, 23 de juny del 2020, https://alacantobrera.com/2017/09/01/anarcogatos-iii-segui-leon-confederal/.

[291] 18 de febrer del 1921, "Detención de apaches", *La Vanguardia*, n. 17.221, p. 13.

[292] de Sucre, Manel, 2016, *Pep Castells, aquella transició llibertaria que invitava a somniar l'any 76 a Barcelona*, 23 de juny del 2020, https://manelaisa.files.wordpress.com/2016/04/aquella-transicic3b3-llibertaria-que-invitava-a-somniar-pep-castells.pdf, p. 5.

“ascendió de prisa de raterillo inofensivo a apache de anchos ‘bulevares’ barceloneses”[293]; acunyaren el concepte d’*apache* de salón, “de los tantos que pululan por ahí”[294]; o es comentava com les joves innocents podien caure en braços d’un afeminat príncep aristòcrata o “en los de su apache galanteador, cuyos gestos de matón pendenciero las subyuga y sugestiona…!”[295].

A la primera plana de *Solidaridad Obrera* d’un 4 de novembre del 1918, una nova organització formada per les societats contràries al Sindicat Únic, la Unión Madera Libre, acusava aquests de “‘apachados’ sindicalistas” per portar al “cuarto de la Santa Inquisición” al seu company Francisco Rodríguez, revòlver en mà[296].

Alguna premsa contrària a l’anarquisme com *La Voz* també feia ús del terme “apatxe” per associar-los amb la seva brutalitat, com quan es va referir a la fallida vaga general de la CNT, en la qual les masses proletàries renegaren de “los malos pastores de la FAI mezcla absurda de locos y de apaches”[297], o quan formulà que Espanya era l’única nació al món que tenia "apatxes" anarquistes, quan feia només uns anys que també n’hi havia a l’Argentina: si abans es posicionava “entre el anarquismo utópico y limpio de Tarrida de Mármol y Salvoechea”, aquest d’ara “asesina para robar”[298]. Aquesta relació no s’ha pogut estudiar, però el que sí que s’ha descobert gràcies a un estudi de Dolors Marín és l’entusiasme dels anarquistes exiliats a París vers les Javes o els balls "apatxes" de Montmartre, els quals es popularitzarien gràcies al fonògraf i l’aparell de ràdio[299].

5. Els “apatxes” i la cultura catalana

En la present secció profunditzarem sobre el pes dels “apatxes” a la cultura catalana a partir de l’estudi dels articles escrits per intel·lectuals, la literatura fulletonesca, els articles satírics, el cinema, el teatre, la dansa “apatxe”, les festes de disfresses i el Carnestoltes de Catalunya.

5.1. Els “apatxes" i els intel·lectuals

Si en l’apartat anterior Alfredo Opisso esgrimia contra els intel·lectuals i periodistes d’Espanya que plagiaven els diaris francesos, en un article del 1907 amb el títol “Arte de Perversión” el mateix Opisso teoritzava sobre la figura de l’*apache*, sent un dels primers en fer-ho a Catalunya: “el

[293] Barthe, F., 13 de maig del 1922, “El Confidente”, *Acción Social Obrera*, n. 209, p. 1.

[294] 14 de setembre del 1922, “Plumazos”, *Acción Social Obrera*, n. 231, p. 3.

[295] 10 de febrer del 1923, *Acción Social Obrera*, n. 248, p. 2.

[296] 4 de noviembre de 1918,“Unión Madera Libre”, *Solidaridad Obrera*, n. 928, p. 1.

[297] 11 de maig del 1933, “Los diarios comentan y condenan la fracasada huelga general”, *La Vanguardia*, n. 21.592, p. 20.

[298] 11 de maig del 1935, *La Vanguardia*, n. 22.203, p. 23.

[299] Marín, Dolors, 2018,“Fills del Poble: Versos i cançons anarquistes a la Catalunya del primer terç del segle XX”, *Caramella*, http://www.revistacaramella.cat/wp-content/uploads/2018/02/c19_marin.pdf, pp. 19 i 21.

apache comienza por ser un tahur; Soleillant, de degenerado, se convierte en asesino"[300]. Al cap d'un any, l'escriptor i ideòleg del regionalisme Miquel dels Sants Oliver calificava a un senyor Rochefort i l'absenta d'engendradors de "degenerados, apaches y artistas del crimen"[301]. També en 1908 Eugeni d'Ors comentaria en el seu *Glossari* que una vegada va sentir "com un apache parisench s'explicava sobre la qüestió social", extraient com a conclusió que "la qüestió social per un 'apache' se xifra principalment en la qüestió sexual"[302]; i el maig del 1910 lloaria la vedet Mistinguett i el seu "vals xalupat", és a dir, "el pas apatxe, pas de fonduria ciutadana"[303]. L'escriptor i corresponsal a París Ángel Guerra sentenciaria que la dita ciutat se sent orgullosa "de sus apaches" i els distingiria dels "chulos madrileños" dient que "el chulo madrileño tiene más ingenio; el apache parisién demuestra mayor valor" i "mata por el simple placer de matar"[304]. En contrapartida, el poeta i director del *¡Cu-Cut!* Manuel Folch i Torres menystenia la seva amenaça argumentant que no eren pitjors que "els nostres *mossegues* indígenes" i que era d'agrair estar a l'altura de les grans ciutats[305], pel fet que, com va dir en una altra columna, aportaven cert "*cachet* de ciutat europea"[306].

L'escriptor i posteriorment polític Marcel·lí Domingo va escriure ran de la Setmana Tràgica "llamémonos *apaches*: los honrados nos han deshonrado"[307]. A París mateix, l'assagista i bohemi Pompeu Gener narrava (en una de les seves anècdotes fantasioses) que un grup d'*apaches* l'acorralà en un carreró, però va fugir matant a un dels vàndals[308]; des d'una altra perspectiva, el republicà Artur Vinardell i Roig advertia que a la nit hom podia rebre un tret perdut d'una baralla entre *apaches*[309]. En canvi, en alguns articles s'utilitzava el terme com a sinònim de groller: fou el cas de l'escriptor i traductor Rafael Marquina, que escrivia a *La Publicidad* com, en "insultar" el públic del Teatre Principal a l'estrena de *L'Hor d'en Churrumecu*, Ricardo Llanza li digué en una carta que "aquello no fueron ataques de apache sino queso de bola"[310].

---

[300] Opisso, Alfredo, 17 de febrer del 1907, "Arte de Perversión", *La Vanguardia*, n. 12.262, p. 7

[301] S., Miguel Oliver, 11 de juliol del 1908, "Ante un retrato", *La Vanguardia*, n. 12.777, p. 6.

[302] Xenius, 18 de setembre del 1908, "Glosari. Visal y Guardiola, noucentista", *La Veu de Catalunya*, n. 3.381, p. 1

[303] Xenius, 19 de maig del 1910, "Glosari. Pera la exposició de retrats l'enviu de Xenius. III La Dançarina Mistinguet", *La Veu de Catalunya*, n. 3.965, p. 1.

[304] Guerra, Angel, 26 de gener del 1909, "El apachismo", *La Publicidad*, n. 4.818, p. 1.

[305] Lleixiu, 18 de febrer del 1909, "Llista de la bogaderia", *¡Cu-Cut!*, n. 353, p. 99.

[306] Lleixiu, 15 de febrer del 1912, "Llista de la bogaderia", *¡Cu-Cut!*, n. 508, p. 98.

[307] Domingo, Marcelino, 28 d'octubre del 1909, "Carta de naturaleza", *La Publicidad*, n. 4720, p. 1.

[308] Gener, Pompeyus, 14 de setembre del 1910, "Recorts d'un día a Paris. Parodiant", *Papitu*, n. 94, p. 583.

[309] Vinardell, A. i Roig, 30 d'abril del 1907, "Los Apaches dueños de París", *La Publicidad*, n. 3.978, p. 1.

[310] Farfarello, 23 de juliol del 1908, "Lo del Principal", *La Publicidad*, n. 4.888, p. 3

A la primera dècada de segle, la "música apatxe" havia arribat a un escalafó suficientment alt perquè l'elit burgesa la situï al centre d'algunes de les seves columnes, com Manuel de Montoliu, que es referia a ella com "esta música vil" que si a les grans ciutats europees només s'escoltava als baixons fons, a Barcelona se sent "á gritos el día entero por calles y plazas su canción canallesca"[311]; o com el poeta Josep Lleonart, qui a *Catalunya* afirmava que els poetes que cantaven en les tavernes podien convertir-se en "alcavot de l'apatxe", és a dir, un "desarrelat irresponsable nascut com un vern del detritus de les idees[312]; o Gabriel Alomar, que la titllava d'"importació canalleca i patibularia"[313]; o Màrius Aguilar, qui manifestava que des del moment que l'artista espanyola Raquel Meller va importar aquesta cançó "convenientment traduida'l castellá dels nostres aristócrates" a un *music-hall* barceloní, que va dominar tots els altres gèneres[314]; o María Luz Morales de Godoy, qui criticava les botzines extravagants dels cotxes: "hay *chauffeur* que va por la calle conduciendo á sus señores y tocando con la bocina el vals de los *apaches*"[315]. El ball prenia protagonisme i era vist també com un espectacle popular per les masses, poc refinat, de "mal gusto, exotismo de mala ley y grotesquería antigraciosa y brutal" segons Alejandro Soler[316]. Gabriel Alomar també criticaria la literatura fulletonesca sobre l'*apache*, "una literatura d'*out-law* sense grandesa, de Tenorio envilit i proxènic"[317], mentre que d'altres utilitzaven el mot per dreçar-se al delinqüent despectivament, com Carlos Jordana, qui deia que la prostituta no tenia pàtria i moralment era "inferior al ladrón, al *cambrioleur*, al *apache*"[318]; o l'escriptor Carles Costa i Pujol, qui referint-se a la cruesa salvatge de la Primera Guerra Mundial sentencià que "el apachismo colectivo y el individual no se diferencian más que en la forma hipócrita con que obra el primero"[319].

La presència dels "apatxes" en els mitjans de comunicació continuaria ferma durant la segona meitat dels anys deu. Intel·lectuals com el periodista i escriptor Corpus Barga descrivia aquesta mena de criminal a París com "un bulevar solitario, un amigo del árbol, punto de acecho"[320]; o el dramaturg Jaume Brossa, qui respecte a la *Gran Guerra* afirmaria que aquestes

---

311 de Montoliu, Manuel, 2 de setembre del 1911, *La Cataluña*, n. 204, p. 551.

312 Lleonart, Josep, 2 d'agost del 1913, "Crònica Vella", *Catalunya*, n. 300, p. 372.

313 Alomar, Gabriel, 2 de maig del 1913, "La visió de la Pastora Imperio", *Esquella de la Torratxa*, dins d'Agustina, Agnès, 2018, *Els textos de Gabriel Alomar a* L'Esquella de la Torratxa, Treball final de màster, Universitat de les Illes Balears, p. 199.

314 Aguilar, Marius, 14 de juliol del 1912, "Divagacions. La cansó de moda", *El Poble Català*, n. 2.685, p. 2

315 Ariel, 28 d'agost del 1913, "Cotidianas", *La Vanguardia*, n. 14.635, p. 8.

316 Soler, Alejandro, 4 de setembre del 1912, "Entre el telar y el foso", *La Publicidad*, n. 12.010, p. 2.

317 Alomar, Gabriel, 11 d'abril del 1913, "La cançó dels barris baixos", *Esquella de la Torratxa*, p. 253, dins d'Agustina, 2018, p. 197.

318 Jordana, Carlos, 6 de juny del 1915, "Acotaciones. La *poupée*", *El Diluvio*, n. 157, p. 24.

319 Costa, Carlos, 18 d'agost del 1914, "El imperialismo contra la humanidad", *La Publicidad*, n. 12.709, p. 1.

320 Barga, Corpus, 17 de juny del 1916, "París matutino. Primeras horas.", *El Diluvio*, n. 169, p. 2.

èpoques poden transformar “a un apache en un héroe” gràcies a l’afany de glòria per la pàtria[321]: o Eugeni d’Ors de nou, que argumentant contra l’avortament afirmava que la víctima d’un homicidi podia ser un “apatxe”, mentre que el nonat podria haver sigut Mozart[322]. El novel·lista i periodista canari Miguel Sarmiento va escriure a finals del 1917 un article sencer sobre els “apatxes” a Barcelona, que ha esdevingut un refugi per ells a causa de la guerra; “apatxes” de totes les nacionalitats i que a vegades es fan passar per aristòcrates que freqüenten els *café-concerts*, tot i que “el oficio de apache anda muy mal”[323]. Manuel Puges constatava en una columna que la millor manera de triomfar a la política internacional era enriquir-se, no assistint a un vals vienès o una dansa “apatxe”[324]; mentre que Josep Pla parlaria d’un riberenc del quarter llatí de París, que és “más íntegro que un apache”[325], i reflexionaria sobre la literatura al voltant d’aquest fenomen, formulant una tradició derivada del romanticisme naturalista i d’obres de Charles-Louis Philippe, Charles-Henry Hirsch i M. Jean Gultier: “el apache parisino sería un personaje caballeresco y simpático (…) representante en Francia del concepto del honor (…) diametralmente opuesto al pequeño burgués”[326].

A principis dels anys vint la presència cultural dels "apatxes" en les columnes periodístiques defalliria. En una de les seves estades a París, Ramon Vinyes comentava el 1922 els espectacles teatrals dels baixos fons, en els quals el tema desencadenant de la tragèdia és l’amor de l’“apatxesa”, ara enriquida per la seva bellesa, vers “su verdadero hombre”, un *apache*[327]. Santiago Rusinyol, malgrat destacar el tedi que comportava la vida bohèmia, a França escrigué que “els apatxes són els amos dels bars i cafès i cabarets nocturns”[328]. Els intel·lectuals de nou utilitzaren el terme per pronunciar-se sobre la *Gran Guerra*, la qual pel professor Ramon Sugranyes era la llavor d’un “enjambre de gentes extrañas, aventureros, apaches” que venien al país a condemnar-lo amb els seus vicis[329]. Regina Opisso es preguntaria en una columna sobre un concurs de bellesa infantil a Madrid en què un nen va adoptar el gest tan característic d’un “apache merodeador

---

[321] Brossa, Jaime, 15 d’octubre del 1916, “El héroe.”, *El Diluvio*, n. 288, p. 13

[322] Xenius, 24 de juliol del 1916, “Glosari. Jugar amb el temps”, *La Veu de Catalunya*, n. 6.189, p. 1.

[323] Sarmiento, Miguel, 10 de desembre del 1917, “De la Barcelona maleante. El apachismo de ahora”, *La Publicidad*, n. 13.898, p. 1.

[324] Puges, Manuel, 2 de gener del 1919, “A la Finestra de la Política Internacional”, *La Veu de Catalunya*, n. 7.100, p. 23.

[325] Pla, Jose, 9 de juny del 1919, “El barrio latino”, *La Publicidad*, n. 197, p. 1.

[326] Pla, Jose (París), 21 de juny del 1920, “Francia. Libros de Junio”, *La Publicidad*, n. 211, pp. 1-2.

[327] Vinyes, Ramon, 8 de febrer del 1922, “Pretextos.Teatro”, *La Publicidad*, n. 605, p. 1.

[328] Xarau, 23 de març del 1923, “Glosari. Del retirar tard”, *LET*, p. 190, extret de Margarida, Casacuberta, 1997, *Santiago Rusiñol: vida, literatura i mite*, Curial Edicions Catalanes, Barcelona: https://books.google.es/books?id=cKDWjpvKs1EC&pg=PA498&dq=apatxe+rusiñol&hl=es&sa=X&ved=0ahUKEwi08o_DwsfoAhXxsosKHWbKDYcQ6AEIKzAA#v=onepage&q=apatxe%20rusiñol&f=false.

[329] Profesor Sugrañes, 11 d’abril del 1923, “Higiene Social. Toxicomanías”, *La Vanguardia*, n. 18.456, p. 16.

del Sena"[330]; mentre que l'escriptor i diputat Emilio Sánchez Pastor defensaria els cossos de seguretat espanyols, vist que, en comparació amb París, Espanya no estava infestada d'*apaches*[331].

Si bé Àngel Samblancat parlava del personatge de Don Juan com un *apache* frívol i amoral[332], i Dionisio Pérez es referia als gàngsters estatunidencs com a "ridícula parodia del 'apache' parisino"[333], la majoria dels intel·lectuals que van recollir el tema tornaren a parlar dels baixons fons de París però com a tòpic: fou el cas de Domènec de Bellmunt, qui explicava que es va disfressar amb "gorra estil apatxe i bufanda de fantasia nusada al coll" per entrar desapercebut a una taverna parisenca[334]; de Carles Soldevila, qui reflexionava sobre una il·lustració de *Vanity Fair* on una francesa portava la indumentària "apatxe"[335]; de l'escriptor José María Salaverría, qui en un article a *La Vanguardia* parlava de l'*apache* com "una creación del naturalismo"[336]; de Llorenç Lafuente, qui, en la línia de Salaverría, afirmava que els cabarets, els teatres d'adulteris, l'"apatxisme" i la cocaïna eren tan sols literatura[337]; i fins i tot de Francesc Madrid, el qual temia que, a una pilastra dels carrers de Montmartre, es topés amb un *apache* que se li endugués la cartera[338].

Als inicis dels anys trenta, alguns intel·lectuals reconsideraven la figura de l'"apatxe" com a mite, com el dramaturg Agustí Collado, qui afirmava que era un producte de les agències de turisme poc digne d'orgull i que Barcelona "no coneix l'apatxisme ni remotament. (…) No és una ciutat de fulletó, la nostra"[339]. Ramón Esquerrà el contraposava amb el gàngster, el qual era "abans que tot, un home de negocis"[340]; mentre que Rafael Moragas recordava a Pompeus Gener i la seva anècdota abans mencionada[341].

---

330 Opisso, Regina de Llorens, 2 d'agost del 1924, "Siembra de Vanidades", *El Diluvio*, n. 183, p. 10.

331 Sánchez, Emilio Pastor, 1 de juny del 1924, "Guardia Civil y policía", *La Vanguardia*, n. 18.807, p. 9.

332 Samblancat, Àngel, 21 d'octubre del 1926, "Don Juan, mala persona", *El Diluvio*, n. 254, p. 16.

333 Pérez, Dionisio, 2 de març del 1929, "Informaciones comentadas. El turista yanqui ante el vino español", *El Diluvio*, n. 53, p. 14.

334 de Bellmunt, Domènec, 3 d'abril del 1927, "Cròniques de París. Soterranis", *La Publicitat*, n. 16.349, p. 7.

335 Soldevila, Carles, 6 de juliol del 1929, "Full de dietari. Uniformisme", *La Publicitat*, n. 17.236, p. 1.

336 Salaverría, José M.ª, 5 de març del 1929, "Ideas y notas. Vocabulario nuevo", *La Vanguardia*, n. 20.291, p. 9.

337 Lafuente, L. Vanrell, 20 de març del 1929, "Impresiones. Todo se complica…", *La Vanguardia*, n. 20.304, p. 7.

338 Madrid, Francesc, 7 de juliol del 1930, "Set anys enrera. Records del senyor Alba", *La Rambla*, n. 15, p. 14.

339 Collado, Agustí, 3 de novembre del 1932, "Visions tràgiques de la ciutat. Apatxisme", *La Humanitat*, n. 307, p. 3.

340 Esquerra, Ramón, 1 d'abril del 1933, "Metafísica de 'gangster'", *La Veu de Catalunya*, n. 11.483, p. 4.

341 Moragas, Rafael, 16 de novembre del 1933, "Fa catorze anys. Pompeius Gener", *Mirador*, n. 250, p. 6.

5. 2. Els "apatxes" i la literatura fulletonesca

La presència dels *apaches* a la literatura fulletonesca catalana era molt precària a inicis de segle; en només un conte del 1909 a *El Diluvio* llegim que la protagonista es va topar en un carreró de Montmartre amb “tres pasteleros, cinco telegrafistas, tres rentistas y un apache”[342]. Aquesta literatura va començar a obtenir protagonisme el 1913 amb el relat a *Papitu* sobre un “apatxe” en “una de les innombrables tavernes del carrer de Migdía” i amb “la gorra tirada endavant i el mocadoret vermell”[343]; amb Gabriel Alomar, qui a *L’Esquella de la Torratxa* escrivia que “per contrast amb l’importació canallesca i patibularia de l’art "apatxe", tu, dançarina (…) ets la *mima* rutilant d’una religió moribonda”[344]; o amb una columna de Lluís Capdevila, en què es menciona com una banda tocava el “vals apatxe” en el poble de Sant Lluís[345].

El 1914 llegim un relat dels Jocs Florals de l’Acadèmia de Jurisprudència, on es narrava una trifulga i l’anunci del nou debut de Mademoiselle Raquel, “la dolça sugeridora de la febre apache”[346]. Al mateix any els “apatxes” també aparegueren a la història en fascicles de “Les desventures den Picapiyes”, a *En Patufet*, en la qual el protagonista és atracat per uns *apaches* a un carrer de les proximitats de París, “encarant-li un ganivet, l’altre una browning”[347]. Una setmana després les peripècies d’en Picapinyes encara continuarien en una reunió “entre lo més triat dels apatxes”, i per evitar una rebrega va haver de ballar “el nou ball dels apatxes”, que és “lo mateix que va passar a Barcelona quan vingué la moda dels ‘apatxes’, que, a pesar de ser una bestiesa estrafalaria, mancada de bon gust i d’art, el nostre públic l’aplaudí i s’hi aficionà”[348]. En l’últim capítol que hem pogut recopilar, la policia el pren per "apatxe"[349].

---

342 Marjolet, 1 d’octubre del 1909, “La vitriolera”, *El Diluvio*, n. 238, p. 6.

343 30 de juliol del 1913, “Gangues de l’ofici. Diàleg d’apatxe”, *Papitu*, n. 244, p. 504.

344 Alomar, Gabriel, 2 de maig del 1913, “La visió de la Pastora Imperio”, *L’Esquella de la Torratxa*, n. 1792, p. 309.

345 Cadevila, Lluís, 1 de juny del 1913, “Lletra del poble”, *El Poble Català*, n. 3001, p. 4.

346 L’Hereu Escampa, 3 de febrer del 1914, “Jo’ls defenso. (Composició d’actualitat llegida en els Jocs Florals de l’Academia de Jurisprudencia)”, *L’Hereu*, n. 14, p. 38.

347 J. M. L., 10 d’octubre del 1914, “Les desventures den Picapinyes. Distingida relació”, *En Patufet*, n. 561, p. 644

348 J.M.L., 17 d’octubre del 1914, “Les desventures den Picapinyes. Quan s’és al ball s’ha de ballar”, *En Patufet*, n. 562, p. 660-662.

349 J.M.L., 24 d’octubre del 1914, “Les desventures den Picapinyes. Cursa incomparable”, *En Patufet*, n. 563, p. 678-680.

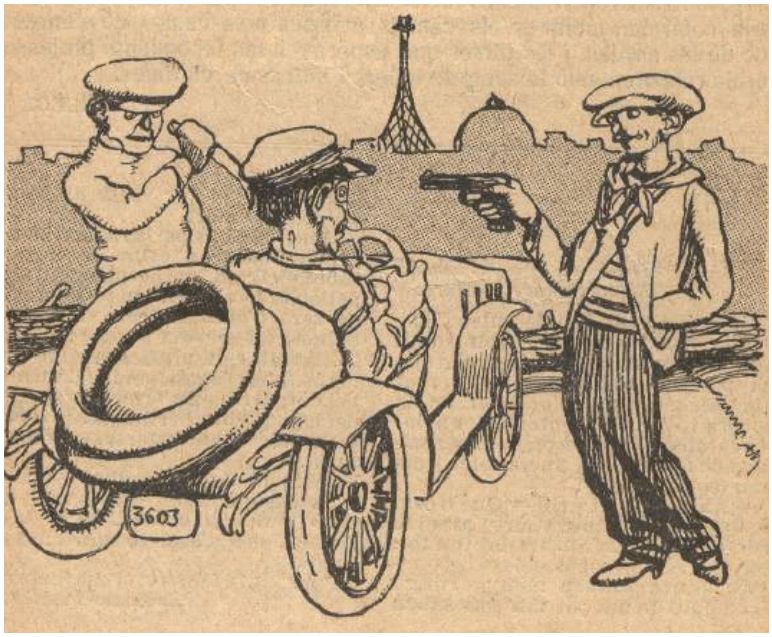

Il·lustració: Vinyeta de “Les Desventures den Picapinyes”. Extreta de J. M. L., 10 d’octubre del 1914, “Les desventures den Picapinyes. Distingida relació”, *En Patufet*, n. 561, p. 644.

Així, a finals de la dècada, la literatura fulletonesca mantindria el seu èxit amb algun relat de Josep Roig i Raventós, com “L’apache ubriach”[350]; o “Antigor”, de Josep Carner, en què “ella tirá el cap enrera en un simulat espaume de petita ‘apache’”[351]; però la majoria de vegades l’autor era anònim. Llegim a “El Jardín de las Sorpresas” que dos *apaches* són conduïts a comissaria perquè els informin del parador de Lucile, “la famosa apache denominada La Máscara Roja”[352]; a “La Tigresa de Montmatre” trobem un “apache disfrazado de mujer”[353]; i a “El Teléfono de la Muerte” el detectiu Jackson ofereix una gran suma de diners a un *apache*[354]. Fins i tot trobem contes satírics del *Papitu* situats a París, a la *quartier de la Villete*, on el protagonista de “Dignitat” va conèixer a un "apatxe"[355]. Algunes queixes al respecte recollides en els mateixos diaris critiquen que el jovent podria prendre aquests relats al peu de la lletra i convertir-se en “*apaches* con un entusiasmo digno de mejor causa”[356].

Entrats els anys vint, la salut d’aquesta literatura començaria a decaure: llegim una història d’un barret de feltre que acaba en mans d’un "apatxe" barceloní[357]; una dona que irònicament de-

[350] Roig, Josep i Raventós, 16 de juny del 1917, “L’apache ubriach”, *Catalana*, n. 11, p. 262.

[351] Carner, Josep, 13 de gener del 1920, “Cuentos de La Publicidad. Antigor”, *La Publicidad*, n. 18, p. 2.

[352] 30 de novembre del 1917, “El Jardín de las Sopresas” (segunda parte), *El Diluvio*, n. 327, p. 5.

[353] 17 de desembre del 1917, “La Tigresa de Montmatre”, *La Publicidad*, n. 13.905, p. 8.

[354] 4 de febrer del 1918, “Argumentos. El teléfono de la muerte (continuación). Episodio IV. La Proxima Victima”, *La Publicidad*, n.13.952, p. 10.

[355] 30 de juny del 1920, “Dignitat”, *Papitu*, n. 590, p. 10

[356] 12 d’abril del 1918, “Los Tóxicos Morales”, *La Vanguardia*, n. 16.312, p. 8.

[357] E. Plana., 1923, “Història d’un barret de feltre”, *Almanach Esquella de la Torratxa*, pp. 165 i 167.

mana un anunci que digui “Señorita bella y distinguida necesita apache en buen uso”[358]; la història de Jorge “el tenebroso, el apache”[359]; o la crònica d’una festa *apache* a l’Alcázar Español, en la qual “Marcelí Domingo es va posar mocador vermell al coll i escupia de cantó”[360]. Entre els relats humorístics destacà “L’esquelet desaparegut”, on en una investigació d’un robatori la víctima diu que acostuma a inspeccionar-se el cos amb raigs X, per comprovar si té alguna bala o la fulla d’un ganivet d’un "apatxe"[361]. A més d’un poema d’homenatge a Lon Chaney, que entre els seus personatges més freqüents trobem el “apache cetrino,/ de mirar torvo y ladino”[362], també incloem a la llista un conte traduït al català d’André Cayatte, on entra en escena un ball "apatxe"[363].

Ja als anys trenta aquest gènere quedaria postergat per la novel·la de quiosc, que venia “inserida en una col·lecció popular seriada”[364]. Dels relats fulletonescos només en quedà una història de dos viatgers a un tren, que s’imaginen el seu company de vagó com un *apache* “disfressat de persona decent”[365]; el relat humorístic “L’apendicitis”, sobre un home que camí a l’hospital per operar-se d’apendicitis es topa amb un "apatxe" que l’apunyala i involuntàriament li extreu l’apèndix[366]; i un relat traduït de l’anglès en què l’autor d’un crim era un *apache*[367].

5.3. Els “apatxes”, la sàtira i els insults

Si el 1907 la *Metralla* va començar a fer-ne sàtira sostenint que l’*apache* mata i ho “justifica en una protesta contra tot lo que avui es, la seva raó de matar”, no com el *xulo*, que ni tan sols té raó[368]; *L’Esquella de la Torratxa* va ser la revista precursora que més va utilitzar la figura dels “apatxes” en les seves caricatures, com podem veure en les següents vinyetes de principis de segle.

358 Flor de Lis, 25 de gener del 1923, *El Diluvio*, n. 21, p. 19.

359 Garcia, Vicente Cienfuegos, 22 de juliol del 1923, “Helios”, *El Diluvio*, n. 171, p. 16.

360 16 de maig del 1923, “Music-Halls”, *Papitu*, n. 739, p. 8.

361 13 de febrer del 1929, “L’esquelet desaparegut. Aventures de Lufok Holmes”, *Papitu*, n. 1.039, p. 11.

362 9 de març del 1929, “Lon Chaney”, *Cinòpolis*, n. 7, p. 5.

363 Cayatte, André, 11 de juliol del 1929, “Com es van trobar”, *Mirador*, n. 24, p. 4.

364 Arévalo, Just, 2002, *La cultura de masses a la Barcelona del nou-cents*, l’Abadia de Montserrat, Barcelona, p. 21.

365 Myrurgia, octubre del 1931, “Converses femenines. Sleeping-car”, *D’ací d’allà*, Vol. 20, n. 166, p. 385.

366 20 de juliol de 1932, “L’Apendicitis”, *Papitu*, n. 1.218, p. 6.

367 J., William Locke, 22 d’agost del 1933, “La sombra alargada.”, *La Vanguardia*, n. 21.680, p. 12.

368 T.T. i T. (petit filosop de *Metralla*), 25 de febrer del 1909, “De la Porta del Sol”, *Metralla*, n. 107, p. 2.

Il·lustració: A l'esquerra, una vinyeta de dos policies que xerren sobre els "apatxes": "—¿No sabes qué es un *apache*?… Pues uno que se le acerca á uno y le dá un cop-de-puny ú varios, y si á má li vé una punyalada, todo al estilo de Francia. —Sí, vamos… Uno que le deja á uno hecho una truyta… á la *francesa*." Extreta de 19 de febrer del 1909, "Com á París", *L'Esquella de la Torratxa*, n. 1.573, p. 124.

A la dreta, una vinyeta d'una dansa "apatxe" en la qual el dansarí és Francesc Cambó, qui diu a la dona: "No tingas por, prenda, y cuydado ab arronsarte, que aquí no hi ha més *manifestació* que la meva". Extreta de 2 d'abril del 1909, "Ballant l'"apache'", *L'Esquella de la Torratxa*, n. 1.579, p. 211.

A *La Vanguardia* explicaven que: "era ayer las bombas las que se cernían sobre nosotros como amenaza terrorífica; son hoy los *apaches*", els quals representaven una "gallarda muestra de que nos vamos europeizando"[369]. Aquesta ironia prenia força a les revistes satíriques com el *¡Cu-Cut!*, que constatava que "l'*apache* dona a Barceloná un tò d'europeisme que no li donaràn may els nostres mossegues" perquè l'*apache* és "civilisació, francesisme, parisinisme"[370]. Un altre motiu de befa eren els tatuatges: els "apatxes" podien arribar a inscriure's "més feres que hi han en el Parc y més lletreros que en un pixador"; alguns eren "tatuatges intelectuals y passionals", com la seva biografia o les seves conquestes entre les cuixes, però després hi havia uns altres com una boca al cul, o un gat i un ratolí "ont poden suposar"[371]. Un altre article satíric del 1920 coincidia a dir que es tatuaven en el baix ventre "Au bonheur des dames"[372].

[369] Carolín, 30 d'abril del 1911, "Cotidianas", *La Vanguardia*, n. 13.788, p. 8.

[370] Gonzáles, 6 d'abril del 1911, "Apaches", *¡Cu-Cut!*, n. 463, pp. 215 i 217

[371] 18 de setembre del 1912, "Tatuatges", *Papitu*, n. 199, p. 619.

[372] 12 de maig del 1920, "L'humor apatxe i els tatuatges", *Papitu*, n. 583, p. 896.

La figura de l'*apache* s'utilitzava per descriure certes actituds inapropiades o poc civilitzades, com a *El Poble Català* respecte a Adolf Pujol y Brull, qui el consideraven un "cavaller que no acceptaria una acta proporcionada innoblement per un 'apache' electorer"[373]; o com a sinònim de criminal: a *El Diluvio* per exemple, en els entrenaments dels gossos policia, l'home "desempeña el papel de *apache*, a fin de excitar el furor del perro"[374]. Posteriorment Àngel Samblancat mencionaria en una columna a *La Campana de Gràcia* que el director de *El Progreso* Antonio Cullaré va titllar d'"apatxe" al redactor de *La Publicidad* Braulio Solsona per la seva col·laboració en el diari *Los Miserables*, els membres del qual eren "un hatajo de bandidos"[375]. Un altre exemple és el d'una anècdota recollit a *El Diluvio* sobre un carreró on uns nens jugaven, alternant "risas de ángel con palabrotas de *apache*"[376]. L'èxit de la "cultura *apache*" també s'havia prodigat en el món de la caricatura, veiem un poema satíric de *Papitu* ("En Lerroux i l'Emilià / la dança *apache* de nit / perque tot el seu partit / a les fosques va quedà"[377]) i una adaptació al català d'un "vals apatxe", amb la seva característica picaresca: "si tinc picor y tu'm grates la panxa / del gust que tu'm dones jo crec morir"[378]. Aquest "afrancesament de Barcelona" va ser motiu d'escarni, incloent-hi a l'*apache*, que havia estat traduït al català pels "més distingits membres de l'honorable cos de *pianistes a maneta*"[379].

La sàtira periodística abandonaria el terme a meitats de la segona dècada, malgrat llegir a *Papitu* la paraula "Apache" entre els motius dels cafès nocturns barcelonins[380]; i un comentari a *La Publicidad* sobre la caricatura del Kaiser Wilhelm II vestit d'*apache*, publicada a *La Victoire*[381]. L'ús de la paraula com a insult difamatori es pot comprovar en un article de *Iberia* que descriu una carta oberta de *El Correo Catalán*, on s'acusava els redactors de l'anterior diari d'usar un "precioso lenguaje de apache y de *souteneur*"[382]; en una altra carta oberta de l'Agrupació de Mestres del partit radical es presentava una renúncia al partit a l'espera de "mejores tiempos, en los que triunfe la moralidad sobre la disciplina de apache"[383]; o ja en 1923, quan *La Veu de Catalunya* recollia en un diari un "retrat" de Cambó, que el definia com una "mezcla de filisteo y de judío, de apache y

---

373 18 de març del 1911, "Lo de l'acta falsificada. Ras y Curt", *El Poble Català*, n. 2204, p.1.

374 11 de juliol del 1912, "Los perros ambulancias", *El Diluvio*, n. 193, p. 2.

375 Samblancat, Angel, 11 de setembre del 1915, "Ojo por ojo", *La Campana de Gràcia*, n. 2428, p. 2.

376 26 de novembre del 1915, "El hombre del saco", *El Diluvio*, n. 330, p. 2.

377 18 de març del 1914, "Carnet del Papitu", *Papitu*, n. 277, p. 170.

378 24 de juliol del 1912, "Adaptació al català del famós 'Vals apache' que amb tant éxit canten totes les raspes", *Papitu*, n. 191, p. 485.

379 23 de juliol del 1913, "De la vida alegre", *Papitu*, n. 243, p. 484.

380 17 de maig del 1916, "Motius de cafès nocturns de Barcelona", *Papitu*, n. 390, p. 324.

381 22 de gener del 1917, "Una caricatura de *La Victoire*", *La Publicidad*, n.13.593, p. 1.

382 Z.Y.X., 10 de juny del 1916, "Tiquis-Miquis", *Iberia*, n. 62, p. 10.

383 Durán y Belle, 8 de novembre del 1917, "Uno que habla claro", *El Diluvio*, n. 305, p. 7.

de bandolero”[384]. Posteriorment no veuríem de nou la seva menció fins entrats els anys trenta, en referència a la política territorial o respecte a la creixent popularitat del ball “apatxe”, com en les següents caricatures.

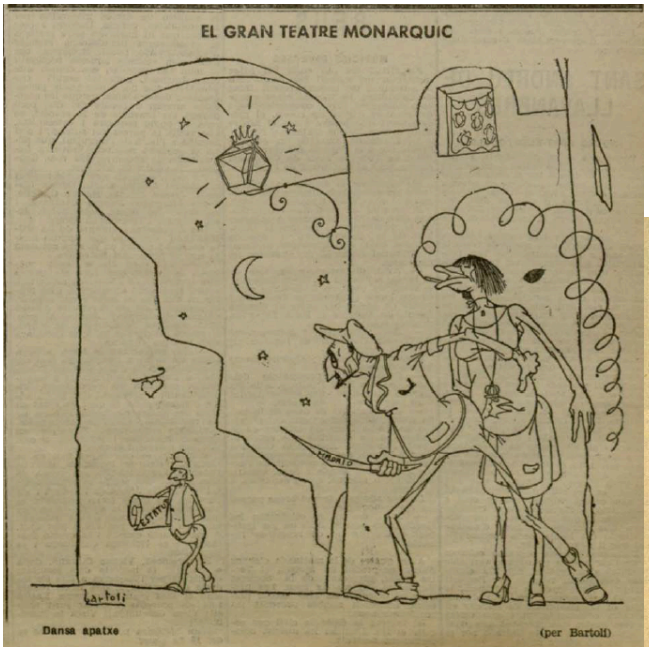

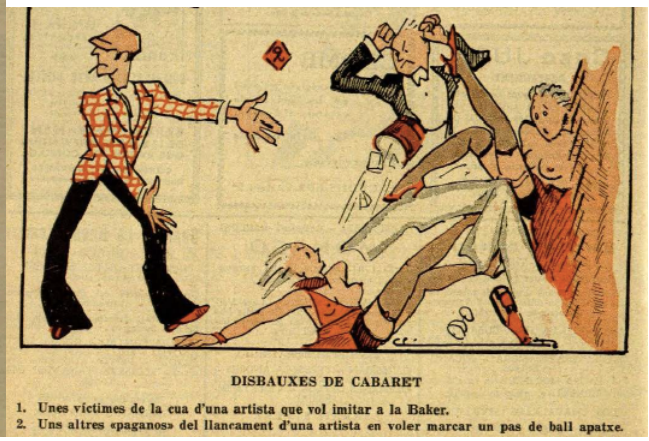

Il·lustració: A l’esquerra, una vinyeta d’una parella d’*apaches*, que esguarden a un home amb barretina que porta sota el braç un rotlle de paper on es llegeix “Estatut”. A la fulla del ganivet de l’*apache* està escrit “Madrid” i a la cantonada de sota, a l’esquerra, “Dansa apatxe”. Extret de Bartoli, 21 de gener del 1934, “El gran teatre monàrquic”, *La Humanitat*, n. 685, p. 1.

A la dreta, una vinyeta d’un ball *apache* que acaba estrepitosament sobre una taula del cabaret. Al peu de pàgina corresponent a la dita vinyeta llegim: “Uns altres ‘paganos’ del llançament d’una artista en voler marcar un pas de ball apatxe”. Extret de 17 de juny del 1936, “Disbauxes de cabaret”, *Papitu*, n. 1.424, p. 16.

5.4. Els “apatxes” i el cinema

A inicis de segle el cinematògraf Diorama estrenava *Un apache*[385], i al cap de dos anys La Victoria projectaria la pel·lícula *Teodoro quiere hacerse apache*[386], però ambdós casos no sabem a quina mena d’"apatxes" es referien. Si més no, a una crònica del mateix any es descrivia com un home entrava en un cinematògraf i veia *Las hazañas de un perro policía*, en què “aparece primero el perro en el cuartelillo, luego unos apaches, la sorpresa de los malhechores y la inevitable persecución”[387]. Com es pot comprovar, la llengua castellana era la principal receptora de les noves experiències de cultura popular i de consum[388].

[384] 26 de març del 1923, “Les excitacions públiques a l’assassinat d’En Cambó”, *La Veu de Catalunya*, n. 8.416, p. 6.

[385] 17 de maig del 1907, *El Diluvio*, n. 137, p 4.

[386] 1 d’abril del 1909, *El Diluvio*, n. 91, p. 4.

[387] de Dos, Juan, 28 d’octubre del 1909, “Crónicas rapidas. El ‘cine’ acusador”, *La Publicidad*, n. 4.720, p. 1.

[388] Arévalo, 2002, p. 20.

Poc després de la seva inauguració, el cinema La Bohème va estrenar *Chauffer apache ó sugestión fatal* (*Heisses Blut*), de l'escriptor danès Urban Gad, que va reeixir en "las más importantes capitales de Europa"[389]; i posteriorment es projectà *Aventuras de un chofer* a l'Excelsior, que tractava sobre "escenas de la vida apache"[390]; *Venganza de apache* al Palacio de la Ilusión[391]; i l'anomenada per *El Diluvio* la reina de les pel·lícules, la quarta part de Fantomàs, *El polizonte apache*, a l'Ideal Cine[392]. En el mateix diari es comentaria el film *La vendedora de diamantes*, en què Croqueter, "el apache vicioso y perdido (…) tiene en su hermosa hermana Alberta el gran medio para atraer la riqueza"[393]; però el fet més destecable fou l'àpat en honor a Eugeni d'Ors el 1914, en el qual es va realitzar una sessió cinematogràfica de diverses escenes suposadament verídiques com *Les oposicions d'en Xenius a Madrid* o *Entrada Triomfal de Don Guillem a París, seguit dels seus apatxes kulturals*[394].

A banda dels comentaris sobre diferents pel·lícules a la secció "Argumentos" com *Los pequeños mártires*, on una tal Fioreta s'enamora del "temible apache *El Bello*"[395]; o *¡Mátame!*, en la qual el policia Roberto és espiat per un *apache*[396]; en el Palace Cine i Kursaal s'estrenaria *La apache*[397], i dos anys més tard *L'estranya història de F. el milionari apatxe*[398] i *Amor apatxe*, de John Gilbert[399]. En poc més d'un any la figura de l'*apache* quedaria relegada a pel·lícules estatunidenques com *Paris*, on debutà Joan Crawford en el paper d'*apache* de Montmartre [400]; *Els llums de la ciutat* de Charles Chaplin[401]; o *El criminal* de Roland West, on entre altres personatges també feia d'"apatxe"[402]. La secció "Argumentos" tornaria a aquest subgènere amb *La Venenosa*[403] i *El dolor de ser bueno*, que narra la història d'un *apache* "sacado por el amor de una mujer, de sus

---

389 6 de juliol del 1911, *El Diluvio*, n. 187, p. 19.

390 12 de juliol del 1912, *El Diluvio*, n. 194, p. 6.

391 31 de maig del 1912, *El Diluvio*, n. 152, p. 6.

392 12 de desembre del 1913, *El Diluvio*, n. 346, p. 8.

393 28 d'octubre del 1915, "La vendedora de diamantes", *El Diluvio*, n. 301, p. 5.

394 28 de desembre del 1914, "La festa noucentista d'anit", *El Noucentista*, n. 1, p. 4.

395 19 d'agost del 1918, "Argumentos. Los pequeños mártires", *La Publicidad*, n. 14.143, p. 11.

396 20 de febrer del 1920, "Argumentos. ¡Mátame! Ediciones de la Studio Films.", *El Diluvio*, n. 46, p. 19.

397 25 de maig del 1922, *La Veu de Catalunya*, n. 8169, p. 18 i 26 de maig del 1922, *El Diluvio*, n. 117, p. 6.

398 20 de juny del 1924, "D'espectacles", *La Veu de Catalunya*, n. 8743, p. 1.

399 19 d'agost del 1925, *La Veu de Catalunya*, n. 9.108, p. 8.

400 13 de novembre del 1926, "Ecos y Notícias", *La Vanguardia*, n. 19.574, p. 19.

401 28 de setembre del 1928, *La Veu de Catalunya*, n. 10.087, p. 8.

402 13 de juliol del 1929, "Barcelona Film Club. La sessió de dimarts passat", *La Publicitat*, n. 17.242, p. 5.

403 15 de febrer del 1929, "Argumento. La Venenosa", *El Diluvio*, n. 40, p. 27

antros de vicio”[404]. Com a anècdota, en una sessió de cinema organitzada pel diari *Mirador* es tornaria a projectar en el Rialto el film del 1907 *Josette*, en què el germà del protagonista és una caricatura de l'*apache* de l'època[405].

A inicis de la tercera dècada, més que seguir la trama amorosa entre el malfactor *apache* i la dona benestant, sobresortien pel·lícules on es representen balls "apatxes" com *Toda una vida*, al cine París[406]; el film *Sous les toits de Paris*, al Tívoli[407]; *El Aristócrata*, al Fémina[408]; *Mademoiselle Zaza*[409]; *Viaje de novios*, el ball "apatxe" del qual “resulta d'un humorisme que val totes les pessetes”[410]; *Charlie Chan en París*[411]; o *La marca del vampiro*, al Fémina[412]. D'exepcions queden *Amores de Media Noche*, que serveix de prova a *La Publicitat* per concloure que els films sobre *apaches* són més poètics que els de gàngsters[413]; *Diplomanías*, que entre vampirs i altres personatges fantàstics sorgeix una "apatxe" francesa[414]; i *Corazón de Apache*, de Fritz Lang, al Capitol[415].

Il·lustració: Anunci de la pel·lícula de Fritz Lang *Corazón de apache*, al Capitol. Extret de 25 d'abril del 1935, *El Diluvio*, n. 99, p. 12.

404 11 d'abril del 1929, “El dolor de ser bueno”, *Gaceta Deportiva*, n. 62, p. 14.

405 30 de maig del 1929, “La nostra Segona Sessió de Cinema”, Mirador, n. 18, p. 4.

406 20 de gener del 1931, “La casualidad viene en apoyo de Adelqui Millar”, *El Diluvio*, n. 17, p. 24.

407 Taujà el Sabio, 10 de març del 1931, “La nit artística al 'Tívoli'”, *Xut!*, n. 439, p. 13.

408 27 de març del 1935, *Be Negre*, n. 196, p 3.

409 3 d'abril del 1935, *El Be Negre*, n. 197, p. 3.

410 V., 25 de setembre del 1933, “Crítica breu de pel·lícules”, *La Rambla*, n. 194, 11

411 Ferran, A., 6 de juny del 1935, “Charlie Chan en París”, *La Publicitat*, n. 18.902, p. 8.

412 Sagre, Josep, 2 d'abril del 1936, “Estrenes. *La marca del vampiro* i un excel·lent film curt, al cinema Fèmina”, *La Humanitat*, n. 1.281, p. 10.

413 25 de febrer del 1933, “Les estrenes. Catalunya. *Amores de Media Noche*”, *La Publicitat*, n. 18.268, p. 9.

414 Ferran, A., 25 d'abril del 1934, “Diplomanías”, *La Publicitat*, n. 18.630, p. 4.

415 25 d'abril del 1935, *El Diluvio*, n. 99, p. 12.

5.5. Els “apatxes” i el teatre

En el teatre, la moda parisenca es feia patent amb “pantomimas siniestras ó truculentas de crímenes espantosos”, com la de l’artista *Guerrero*, que es va llaurar un nom a la capital francesa i es presentà al teatre de la Zarzuela amb una escena entre un "apatxe" i una prostituta[416]. Malgrat les crítiques que rebia aquest subgènere (“quién no ha visto en muchos music halls y teatros parisienses la triste exhibición de las escenas de apaches”[417]), es va estendre al Teatre Principal amb el cèlebre lluitador de *jiu-jitsu* japonès i la seva deixebla i coupletista “Chelito”, “ella con traje de calle y Raku vestido de apache”[418]; al Teatre Apolo, on van fer més d’una vegada “el grandioso drama de extraordinario éxito” *Los apaches de París*[419]; al Teatre Tívoli, amb *Apaches de París*[420]; i al Teatre Espanya, amb *El rey de los apaches*[421].

El 1912 va debutar l’obra de Guinyol Lírich *Los Apaches*, una comèdia tràgica en la qual es presenten “costums” i “balls de la vida apache”, al Teatre Còmic[422], que segons *La Publicidad* va ser rebuda amb grans ovacions[423]. Les que més èxits prodigaren a l’escenari, però, foren les de la companyia Guinyol Català, amb *L’Apatxe*, a Sala Imperio[424], que a finals de desembre s’oferiria enquadernada als subscriptors de *De tots colors*[425]; i sobretot les del Grand Guignol d’Alfredo Sainati, amb *Vita d’apaches*, al Teatre Novedades, que a *La Vanguardia* s’afirmava que despertà un temor i inquietud inoblidables a través d’un “cuadro de malas costumbres, en el cual la gente del hampa se presenta con todo su desalmado proceder”[426]. Altres obres sobre el mateix tema foren *Coeur d’Apache* del mim Enric Adams, al Teatre Soriano[427]; *El rey de los apaches*, al Teatre Apolo, que incloïa un incendi d’un buc d’alta mar i un “baile apache”[428]; *L’Apatxe* d’Oscar Metenier, a les

416 Zeda, 23 de març del 1909, “Vida Literaria. Le petit frisson”, *La Vanguardia*, n. 13.030, p. 6.

417 Boecio, 18 d’agost del 1910, “Los delincuentes”, *La Vanguardia*, n. 13.535, p. 7.

418 21 de juliol del 1908, “Raku y la Chelito”, *El Diluvio*, n. 203, p. 9.

419 25 de febrer del 1908, *La Publicidad*, n. 10.470, p. 4 i 11 d’abril del 1910, *La Publicidad*, n. 1.1141, p. 3.

420 18 de març del 1909, *El Diluvio*, n. 77, p. 2.

421 5 de desembre del 1909, *El Diluvio*, n. 333, p. 4.

422 29 de maig del 1912, *La Veu de Catalunya*, n. 4.681, p. 4 i 31 de maig del 1912, “Comich”, *De Tots Colors*, n. 230, p. 347.

423 Mutis, 30 de maig del 1912, “Paralelo-Graficas”, *La Publicidad*, n. 11.913, p. 2.

424 19 de juliol del 1912, “Teatres. Sala Imperi”, *De Tots Colors*, n. 237, p. 521.

425 27 de desembre del 1912, *De Tots Colors*, n. 259, p. 1073.

426 7 de juliol del 1912, “Música y Teatros”, *La Vanguardia*, n. 14.220, p. 5.

427 1 d’agost del 1912, *La Publicidad*, n. 11.970, p. 5.

428 17 de maig del 1913, *Diluvio*, n. 137, p. 3 i 19 de maig del 1913, *La Publicidad*, n. 12.264, p. 3.

festes de Pasqua de Rubí[429]; *Amor de Apache*, al Teatre Circ Barcelonès[430]; *La reina de los apaches contra el detective Cresseau*, al Teatre Apolo[431]; i del mateix autor el "nou drama apatxe" *Las Mujeres del Hampa o El amor invencible*, també al Teatre Apolo[432].

A mitjans de març del 1916 s'estrenaria a La Buena Sombra l'adaptació al castellà del vodevil francès *¡Apache!… ¿me quieres?*[433]; mentre que al Teatre Apolo crearia expectació *Venganza de apache*[434]; juntament amb *Los grandes apaches o el correo de Lyon*, de gran èxit a París segons *El Diluvio*[435]; *Los grandes apaches*[436]; i un parell d'anys després *La mujer apache o ladrona de amor*, d'Emilio G. Soler[437]. Al Teatre Novedades es presentaria el transformista Gran Fregolino amb el seu repertori *¡Oh la luna! I serenata apache*[438], però les obres més destacades en català foren el *Jesús que torna* d'Àngel Guimerà, en què un dels personatges menciona que "mentres en un barri popular un apache dona mostra a'un altre en un ministeri se firme un tractat despossehin del seu territori á una nació per que no cumpleix ab les lleys ed la civilisació"[439]; i *Els apatxes de frac*, de Manuel Fontdevila, és a dir, *Amichatis*, al Teatre Nou[440]. L'autor fou un dels principals membres del Cafè del Centro, el dramaturg més popular del teatre realista dels baixos fons barcelonins que a la fi de la *Gran Guerra* exaltarien el districte Cinquè com a motiu literari[441]. Segons Just Arévalo, "més que una obra original, és un transplantament a la realitat barcelonina d'uns 'Annals de la gent de vici de París'"[442].

Amb la vinguda del Noucentisme, els idearis estètics s'oposarien al vell modernisme i a la bohèmia, que passaria a ser l'antimodel[443]. En el teatre Folies Bergère s'estrenaria l'any 1921 *El*

---

[429] 18 de maig del 1913, *La Publicidad*, n. 12.263, p. 5.

[430] 5 de juny del 1912, *El Diluvio*, n. 157, p. 3.

[431] 21 de desembre del 1912, *La Publicidad*, n. 12.118, p. 7.

[432] 15 de gener del 1915, *El Poble Català*, n. 3585, p. 2.

[433] 18 de març del 1916, *El Diluvio*, n. 157, p. 6.

[434] 5 de desembre del 1916, "Apolo. — *Venganza de apache*", *El Poble Català*, n. 4.268, p. 1.

[435] 23 de desembre del 1916, *El Diluvio*, n. 357, p. 9.

[436] J.C., 29 de desembre del 1916, "Apolo. — *Los grandes apaches*", *La Veu de Catalunya*, n. 6.346, p. 3.

[437] 29 de març del 1918, *El Diluvio*, n. 88, p. 6.

[438] 2 de setembre del 1916, *El Poble Català*, n. 4.174, p. 2.

[439] Guimerà, Àngel, 1917, *Jesús que* torna, 23 de juny del 2020, http://mdc.csuc.cat/cdm/compoundobject/collection/fpguimera/id/1920/show/1890/rec/13, p. 1.

[440] 18 de desembre del 1920, *El Diluvio*, n. 295, p. 7.

[441] Arévalo, 2002, p. 31.

[442] Arévalo, 2002, p. 208

[443] *Ibíd*., pp. 72-73.

hampa de París[444], i posteriorment vindrien *Carn de dona*, sobre un "noble apache, hijo del vicio"[445]; la traducció de *Apaches* al Teatre Romea[446]; *Alma de apache* al Còmic[447]; *Fregoli apatxe* i *Una apatxe "bien"* a Eldorado[448]; i *Juli l'apatxe* al Saló Català i Diorama[449]. Sota la dictadura de Primo de Rivera (1923-1930), la bohèmia deixà pas a la figura de l'escriptor compromès amb el govern de la República[450] i del que resta de dècada només es va publicar en aquest àmbit l'obra *Juan sin alma*, al Teatre Victòria, l'argument del qual es produeix a una taverna de París i té com a protagonista a un *apache* que s'enamora d'una jove[451]. En arribar als anys trenta només hi havia el "quadre apatxe" *El Barrio Chino*, al Petit Doré de Manresa[452]; i *Melodía de amor*, al Principal Palace, una història situada a Montmartre on se succeeixen escenes amoroses i balls "apatxes"[453].

5.6. La dansa "apatxe"

Si a París "los apaches son media vida" perquè havien aclaparat teatres, *music-halls* i cabarets[454], la Valse Chaloupée, traduïda a Catalunya com a "vals dels apatxes"[455], havia guanyat territori al Teatre Tívoli, on part del públic assidu "se pirra por ver dos 'apaches' sugestionándose groseramente ó una bailadora culebreando"[456]; al Teatre Soriano, amb *Baile de los apaches*[457] i *Los apaches*, de *Lidia et Amelus*, creadors del dit ball segons *La Publicidad*[458]; al Teatre Circ Barcelonès, amb *Les Maillan* i el seu "'Danse Chaloupée' (de los Apaches)"[459]; a l'Alcázar Español, amb

444 21 de setembre del 1921, *El Diluvio*, n. 226, p. 14.

445 15 de novembre del 1921, "Por esos teatros. Los Estrenos. Español. — *Carn de dona*, drama pasional en cuatro actos", *El Diluvio*, n. 271, p. 10.

446 8 de juliol del 1922, "Por esos teatros. Romea— *Apaches*, de Casco, traducción de J. Roig", *El Diluvio*, n. 154, p. 31.

447 10 de febrer del 1922, *L'Esquella de la Torratxa*, n. 2240, p. 96.

448 16 de gener del 1923, *La Veu de Catalunya*, n. 8.365, p. 15

449 4 de novembre del 1923, *La Veu de Catalunya*, n. 8.559, p. 9

450 Arévalo, 2002, p. 84.

451 25 de setembre del 1927, "Les estrenes. Teatre Victoria. — "Juan sin alma", sarsuela en dos actes del senyor Feliu Garzo, música del mestre Antoni Seguro", *La Veu de Catalunya*, n. 9.772, p. 2.

452 30 de setembre del 1935, "Manresa", *El Dia*, n. 1.637, p. 5.

453 27 de novembre del 1934, "L'estrena del Principal Palace", *Mirador*, n. 319, p. 8.

454 Diatz-Retg, Enrique, 25 de febrer del 1912, "Cosas de Francia. Baile apache.", *El Diluvio*, n. 56, p. 30.

455 Canyameres, 1995, p. 128.

456 28 de setembre del 1909, "Teatro del Tívoli", *La Vanguardia*, n. 13.213, p. 8.

457 7 de març del 1909, *La Vanguardia*, n. 13.014, p. 3.

458 23 de juny del 1909, *La Publicidad*, n. ?, p. 4.

459 11 de maig del 1909, *El Diluvio*, n. 162, p. 2.

Lina-Darwils i la dansa *Apache brutal*[460]*;* i al Teatre Novedades, amb *El padre Cirilo*, on per petició del públic es va repetir "el precioso baile apache"[461]. Poc després els grups circenses també deixarien la seva empremta, com els *4 Berleymes*, segons diversos diaris els "creadors de la dança apatxe", que farien les seves acrobàcies al Poliorama[462]; i *The 4 Com-Com*, "creadores del baile apache a cuatro personas" i que a banda d'actuar "todos los días" a les 6 i 11 de la tarda a Turó-Park"[463], també es presentaren en altres establiments com La Gran Penya[464] o el Tabarín[465]. A més, hi havia parelles d'artistes que s'especialitzaven en aquest ball com Pura Montoro i J. Montero, al Teatre Nou[466], o els germans Theresa, que realitzaven una "creación con el 'baile apache de París'" al Royal Cine[467]. Entre altres anècdotes, el dijous gras del 1913 es va celebrar al Teatre Principal de Tarragona un ball titulat "Ball Apache"[468]; i dos anys més tard s'estrenaria *Yvone, la bella de la danza brutal*, on l'actriu italiana Francesca Bertini va emprendre els papers de "Apache y de Princesita" al Saló Catalunya[469].

A continuació, el restaurant Excelsior gaudiria de la "gran novedad" dels balls "apatxes"[470] i el Folies Bergère celebraria una "gran fiesta apache reproducción del Cabaret Rouge de París"[471], fet que l'any posterior es repetiria[472]. Altres establiments com el Saló Japonès, amb el seu festival *apache*[473]; el Principal Palace, amb la seva *La Nouvelle Danse Apache*, portat a terme per Mistinguett[474]; o el Teatre Goya, amb la dansa "apatxe" de Cañizares i Varolia[475], farien el salt a aquest subgènere artístic.

---

460 14 d'octubre del 1910, *El Diluvio*, n. 286, p. 5.

461 12 de març del 1912, "Espectáculos", *El Diluvio*, n. 72, p. 3.

462 30 de març del 1912, *La Veu de Catalunya*, n. 4.622, p. 4

463 2 de setembre del 1913, *El Diluvio*, n. 245, p. 7.

464 26 de novembre del 1913, *El Diluvio*, n. 330, p. 8.

465 15 d'abril del 1915, *El Diluvio*, n. 105, p. 7.

466 3 de desembre del 1913, *La Veu de Catalunya*, n. 5.235, p. 4.

467 17 de novembre del 1914, "Desde Mataró. En el Euterpe / Royal Cine / Cines Footbal", *La Publicidad*, n. 12.803, p. 4

468 12 de març del 1913, "Els cèlebres robos de Barcelona", *Papitu*, n. 224, p. 167.

469 17 d'octubre del 1915, *El Diluvio*, n. 290, p.4.

470 1 de desembre del 1916, *El Diluvio*, n. 335, p. 4.

471 3 d'octubre del 1917, *El Diluvio*, n. 269, p. 6.

472 24 d'agost del 1918, *El Diluvio*, n. 236, p. 5.

473 3 d'abril del 1918, *La Publicidad*, n. 14.687, p. 11.

474 23 de juny del 1919, *El Diluvio*, n. 150, p. 4 i 23 de juny del 1919, *La Publicidad*, n. 14.413, p. 7.

475 28 de desembre del 1920, *La Veu de Catalunya*, n. 7.730, p. 14.

A principis dels anys vint les danses *apaches* s'endinsarien en altres escenaris, com el Gran Teatre Espanyol, amb *Ball continu Apatxe*[476]; El Globo, per celebrar la festivitat francesa Mi-Carême[477]; el *music-hall* Monte-Carlo, amb les seves festes *apaches*[478]; i el Venus Sport - Palace Ball, amb la "mazurca apatxe 'Java'"[479]. Igualment, encara continuarien en l'Alcázar Español, "en el nuevo y elegante cabaret"[480]; al Tívoli, acompanyats de música d'Offenbach[481]; a La Buena Sombra, amb una festa "apatxe" el 1925[482]; o a Eldorado, amb un "tango *apache*" de la famosa Nitta-Jo[483]. Entre les innovacions més destacables sobresortí la coreografia d'aquest ball a Parc Pista de Gel, duta a terme pels professors Derksen-Angola[484]. També podem trobar la presència del ball "apatxe" a les zones rurals, com a Vallflorida[485], o a Igualada, en el Círculo Mercantil, on va ser la "nota de buen gusto y de buen humor"[486].

El seu èxit inaudit es demostrà a Eldorado, amb André Ratoucheff[487]; a Iris Park, amb un "ball de màcares apatxe"[488]; al Moulin Rouge barceloní, amb la seva "grandiosa fiesta apache"[489]; i a La Buena Sombra, amb una exhibició de "vals *apache* y *clair du lune*"[490]. De parelles de ballarins aparegué la formada per Sacha Goudine i Enriqueta Pereda[491]; mentre que de grups circenses quedava *Varve et Lasna*, uns acròbates còmics que parodiaven aquest ball[492]. A més, sabem que

---

476 30 de gener del 1921, *La Veu de Catalunya*, n. 7.759, p. 13.

477 11 de març del 1922, *El Diluvio*, n. 58, p. 9.

478 20 de maig del 1922, *El Diluvio*, n. 112, p. 11.

479 18 de març del 1923, *La Publicitat*, n. 19.490, p. 10.

480 11 de maig del 1923, *El Diluvio*, n. 111, p. 9.

481 3 de gener del 1923, *La Veu de Catalunya*, n. 8.359, p. 15

482 20 de gener del 1925, *El Diluvio*, n. 17, p. 15.

483 3 de març del 1925, "Última hora. Por esos teatros. ElDorado. — Reaparición de Nitta-Jo", *El Diluvio*, n. 53, p. 40.

484 19 de juny del 1923, *La Veu de Catalunya*, n. 8.441, p. 15.

485 Ignot, 29 de setembre del 1923, "Diari d'un estiuejant. La colònia de Vilaflorida", *Catalunya Social*, n. 127, p. 10.

486 6 de març del 1924, *La Vanguardia*, n. 18.734, p. 14.

487 5 de febrer del 1926, *La Veu de Catalunya*, n. 9.263, p. 7.

488 20 de febrer del 1926, *La Publicitat*, n. 16.199, p. 8.

489 29 de gener del 1927, *El Diluvio*, n. 25, p. 9.

490 6 de novembre del 1930, *El Diluvio*, n. 266, p. 7.

491 19 de maig del 1928, *El Diluvio*, n. 125, p. 9 i 21 de juny del 1928, "Les festes d'avui", *La Publicitat*, n. 16.912, p. 8.

492 9 d'abril del 1930, "Variedades", *El Diluvio*, n. 85, p. 14.

es va realitzar un concurs de ball "apatxe" al vaixell que portava els jugadors del Barça a Amèrica[493], i algun que altre a la barriada de Santa Eulalia[494] i Tarragona[495].

A la dècada dels anys trenta llegim que encara hi havia parelles de ball, com el francès Sugar i Helin, que feien una paròdia còmica del ball[496]; o la parella Aiguader-Casanoves, al Palau de les Belles Arts, on la dansa "apatxe" servia per complementar la cerimònia del premi Creixells[497]; o les germanes Deluca, que van recollir un gran èxit a l'Olympia, tot i que el ball "apatxe", segons *La Publicitat*, "és sempre una mica de mal gust"[498]; o la parella de francesos Rolet i Semsey, que amb la seva dansa "apatxe" van aconseguir "un relleu que poques parelles aconseguirien fora d'un escenari"[499]. També destacà la parella d'Enric de Lerma i Claveles al Cabaret Català, creadors de l'anomenada "pallissa apatxe", tot i que no s'ha pogut confirmar a què es refereixen[500]. Al mateix temps es van organitzar festes populars amb balls "apatxes", com a la festa major de Gràcia del 1932[501] i del 1933, a plaça del Sol[502]; però altres celebracions de caràcter més privat gaudiren també de l'espectacle, com el Casal d'Esquerra Estat Català, on en homenatge a diversos membres que marxaven al servei militar, es va oferir una "gran exhibició de ball apatxe"[503].

Un dels cronistes més coneguts de Barcelona, coneixedor dels tuguris i baixos fons de la ciutat, era Sebastià Gasch, qui va deixar escrites les seves opinions respecte a diversos balls "apatxes", com el ball de l'artista John Bux, qui realitzava una paròdia que era "d'una infelicitat definitiva"[504] i que, en una altra ocasió, comentava que l'havia d'haver copiat a "aneu a saber de

---

493 4 de desembre del 1928, "Recull d'anècdotes de la memorable excursió del 'Barça' a Amèrica", *Xut!*, n. 319, p. 35.

494 25 de febrer del 1930, *El Diluvio*, n. 48, p. 32.

495 15 de febrer del 1927, "Tarragona", *La Veu de Catalunya*, n. 9583, p. 3.

496 20 d'octubre del 1931, "Encara ballen", *La Publicitat*, n. 17.844, p. 3

497 15 de desembre del 1931, "Aprofitant l'absència del senyor Domènec de Bellmunt, la festa de les modestetes es celebra amb gran esplendor", *Be Negre*, n. 26, p. 1.

498 26 d'octubre del 1935, "El programa nou, dens i entretingut del Circ Olímpia", *La Publicitat*, n. 19.025, p. 9.

499 Tomàs, Joan, 7 de novembre del 1935, "Circ a l'Olympia", *Mirador*, n. 351, p. 5.

500 13 de març del 1935, *Papitu*, n. 1.358, p. 4.

501 9 d'agost del 1932, "Fiesta mayor de Gracia", *El Diluvio*, n. 190, p. 5

502 26 d'agost del 1933, "Fiestas mayores. Gracia", *La Vanguardia*, n. 21.684, p. 15.

503 28 d'octubre del 1933, *La Humanitat*, n. 612, p. 4.

504 Gasch, Sebastià, 22 de desembre del 1932, "Maria Valente", *Mirador*, n. 203, p. 5.

qui”[505]; o de la parella d’acròbates Witaly i Oriwe, que va mencionar positivament dues vegades[506]; o de la parella feta per Lady i Jaury, la qual li va cridar l’atenció la dansa *apache* i russa[507]; i dels patinadors *Trio Whirl Winds*, que “realitzen amb patins piruetes rapidíssimes, passos de vals apatxe esfereïdors”[508].

5.7. Els “apatxes”, Carnestoltes i les festes de disfresses

No és fins al 1915 que la disfressa d’*apache* parisenc va començar a tenir bona rebuda, concretament al Tabarín, que anunciava una representació de “des Halles, Se Cavean Des Innocents” de París, en la qual es demanava “el disfraz de apache a ambos sexos para dar realce al concurso de *Chaloupe* que tendrá lugar”[509]; segons *La Publicidad*, la primera festa d’aquell estil que s’organitzà a Espanya[510]. Posteriorment veuríem un tal Daniel Robert disfressat d’*apache* (es desconeix si es refereix al de París) en el Carnestoltes de Sitges[511]. El més remarcable d'aquestes festes van ser la *Taverna d’apaches* de l’Alcázar Español, com es pot comprovar en la següent imatge; i la carrossa Taverna Apatxe al Carnestoltes de Barcelona de l’any 1916[512]. També cal destacar les festes particulars de famílies benestants com la dels Almagro, “abundando los de apache”[513], o la de Ramón Tomás Alayo[514]. Mentre al Carnestoltes de Sitges encara hi havia gent que es difressava d’*apache*[515], també se celebraven festes a Iris-Park on s’oferien cinc premis a qui es vesteixi “con más propiedad el traje de hombre o mujer apache”[516] o a les festes de Caldes d’Estrac, on “fueron muy encomiados, el número de de los apache”[517].

---

[505] Gasch, Sebastià, 26 de setembre del 1935, “Sota la llum dels reflectors”, *Mirador*, n. 345, p. 5.

[506] Gasch, Sebastià, 26 de maig del 1931, “Un espectacle ara. Harry Flemming Follies 1931”, *La Publicitat*, n. 17.781, p. 9 i Gasch, Sebastià, 29 de desembre del 1932, “Un programa de grans atraccions”, *Mirador*, n. 152, p. 5.

[507] Gasch, Sebastià, 19 de novembre del 1934, “Una parella de ball, un director i un intent de renovació del cafè concert barceloní”, *La Rambla*, n. 275, p. 4.

[508] Gasch, Sebastià, 31 de desembre del 1931, “Circ a l’Olympia”, *Mirador*, n. 152, p. 5.

[509] 19 de gener del 1915, *El Diluvio*, n. 19, p. 7.

[510] 22 de gener del 1915, “Grandioso baile de máscara”, *La Publicidad*, n. 12.868, p. 6.

[511] 6 de febrer del 1915, “El Carnaval a Sitges”, *Baluart de Sitges*, n. 696, p. 2.

[512] 2 de març del 1916, “Festes de Carnestoltes”, *La Veu de Catalunya*, n. 6.047, p. 2

[513] 2 de març del 1916, *La Publicidad*, n. 13.371, p. 3.

[514] 17 de febrer del 1920, “Notas de Sociedad”, *La Publicidad*, n. 14.688, p. 3.

[515] 16 de febrer del 1918, “Carnaval de 1918”, *Baluart de Sitges*, n. 852, p. 1 i 8 de març del 1919, “El Carnaval de 1919”, *Baluart de Sitges*, n. 907, p. 3.

[516] 8 de març del 1919, *La Publicidad*, n. 14.340, p. 4.

[517] 18 d’agost del 1920, “Las fiestas mayores. En Caldetas”, *La Publicidad*, n. 14.793, p. 7.

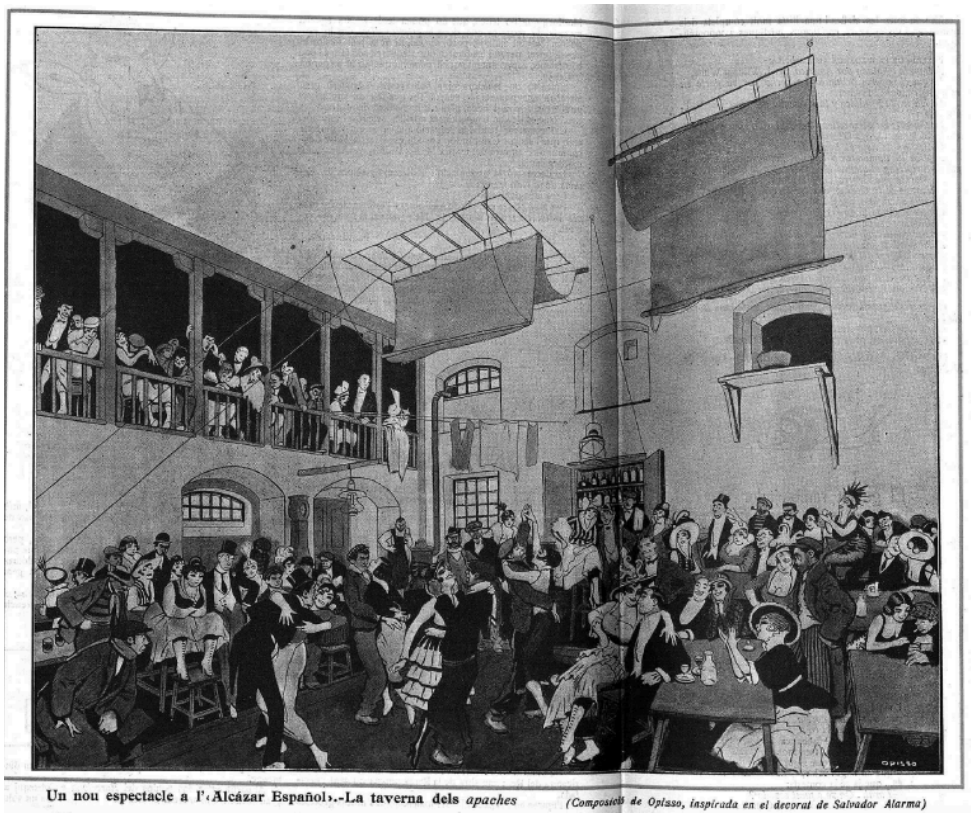

Un nou espectacle a l'«Alcázar Español».-La taverna dels *apaches* (Composició de Opisso, inspirada en el decorat de Salvador Alarma)

Il·lustració: Dibuix de la festa de Carnestoltes del 1916 a L'Alcázar Español. A l'esquerra llegim "Un nou espectacle a L'Alcázar Español. - La taverna dels *apaches*" i a la dreta *(Composició de Opisso, inspirada en el decorat de Salvador Alarma)*". Extret de 4 de febrer del 1916, "Com a París", *L'Esquella de la Torratxa*, n. 1.936, pp. 88-89.

Entrats els anys vint fins, per passeig de Gràcia es podien observar nens sota la disfressa d'*apache*[518], i a Talia, en un ball que tenia com a títol "Apache", anunciaven que regalarien a tota la concurrència "gorras, pañuelos, delantales, caretas y demás atributos característicos de tan original baile"[519], com també a l'Espanyol[520] i a Irirs-Park, on s'havia de portar "trajes Apache"[521]. Encara continuaven les festes particulars de disfresses d'"apatxes", com a "la suntuosa morada de ls señora viuda de Casadesús"[522], i les carrosses *apaches*, com la "Terrasa apatxe" i el "Pati apatxe", inscrites al Carnestoltes de Barcelona l'any 1929[523].

Pels anys trenta, a part de la decoració a la manera dels baixons fons de París al carrer de Santa Caterina, durant les festes de Gràcia (la imatge de sota), les festes de disfresses *apaches* traspassaren el llindar del Carnestoltes per entrar en l'ambient exclusiu de les discoteques: a la monumental Nuevo Mundo s'organitzà un "Gran Baile rojo y apache", on les "*señoritas*" eren ob-

[518] 4 de març del 1924, "El carnaval d'enguany", *La Veu de Catalunya*, n. 8.658, p. 8.

[519] 23 de gener del 1925, "Baile de mascara", *El Diluvio*, n. 20, p. 15.

[520] 5 de febrer del 1921, "El baile apache del Español", *El Diluvio*, n. 31, p. 12.

[521] 8 de febrer del 1921, *El Diluvio*, n. 33, p. 10.

[522] 23 de febrer del 1928, "Fiesta agradable", *El Diluvio*, n. 51, p. 13.

[523] 1 de febrer del 1929, "El Carnaval", *La Veu de Catalunya*, n. 10.193, p. 3.

sequiades amb davantal i mocador encarnat i els caballers amb “una típica gorra apache y pañuelo rojo”[524]; al Montmartre (Bal Muset) durant tota una setmana es realitzaria un “grandiós ball apatxe”[525]; al Monaco tot el personal es va vestir del “típic trajo apatxe” i l’escenari recreava un cabaret típic dels baixos fons parisencs[526]; i al Gran Price el juny del 1935 es presentaria una il·luminació vermella, “simbolizando un baile apache”[527] i obsequiaria els clients amb l’equipament complet *apache*: “1500 gorres, 1500 davantals, 3000 mocadors vermells”[528]. Un any després, i en el mateix establiment, es disputaria una moneda d’or en un concurs de “java apache”, regalant gorres i mocadors als assistents per tal que “todos luzcan los simbólicos atributos del apachismo parisién” [529].

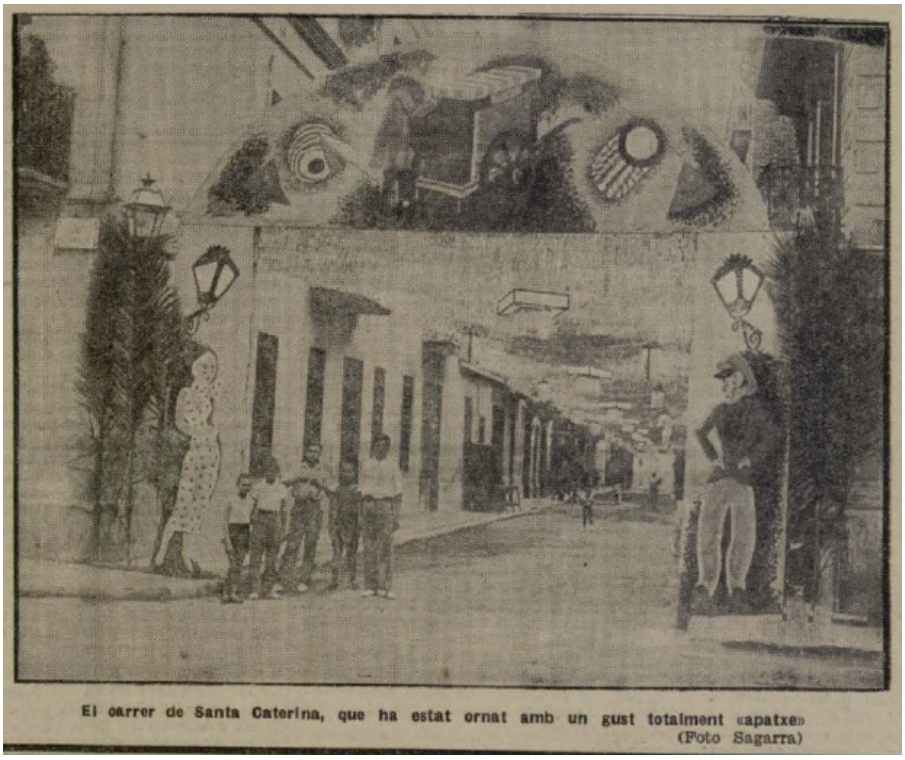

El carrer de Santa Caterina, que ha estat ornat amb un gust totalment «apatxe»
(Foto Sagarra)

Fotografia: imatge del carrer de Santa Caterina decorat seguint els famosos carrers dels baixons fons parisencs. Al peu de pàgina es pot llegir: “El carrer de Santa Caterina, que ha estat ornat amb un gust totalment ‘apatxe’”. Imatge extreta de: 26 d’agost del 1934, *La Humanitat*, n. 870, p. 12.

[524] 22 de febrer del 1931, *El Diluvio*, n. 46, p. 11.

[525] 15 de febrer del 1933, *Papitu*, n. 1.248, p. 2.

[526] 17 d’abril del 1935, *Papitu*, n. 1.363, p. 4 i 18 d’abril del 1935, *El Diluvio*, n. 93, p. 3.

[527] 23 de juny del 1935, *El Diluvio*, n.149, p. 12.

[528] 23 de juny del 1935, *La Humanitat*, n. 1.037, p. 9.

[529] 25 de juny del 1936, “Baile Apache en el Gran Price”, *El Diluvio*, n. 151, p. 14.

6. Conclusions

Des de les primeres notícies sobre els *apaches* de París, que es temia que aquesta subcultura urbana s'hagués instal·lat als barris barcelonins per quedar-s'hi. Les cròniques negres relataven els seus delictes davant la indisciplina policial i la impunitat que els rodejava, a l'estil de les gasetilles franceses, i el temor generalitzat d'una possible invasió va ser emprat per la premsa a fi de reclamar mesures eficaces a la via pública. D'altra banda, hi havia qui s'oposà a aquestes exageracions i, mentre alguns utilitzaven la paraula per designar comportaments mafiosos, d'altres denunciaven una apropiació cultural de la moda parisenca enfront de la cultura pròpia del país.

La novetat de l'"apatxe" es va convertir en una convenció, una peça més de la iconografia dels barris més conflictius. Atracaven vora els tramvies, agredien amb ganivets als ciutadans, i portaven tatuatges. Les seves accions van arribar escassament al debat polític, sobretot a la Setmana Tràgica. Les detencions es produïen successivament en els primers anys de la dècada, mentre que els diaris donaven bombo a les seves "gestes". Llegim noms i sobrenoms, *apaches* provinents de Marsella o fins i tot italians, ja que, més que la procedència o la nacionalitat, el factor determinant era la possessió de tatuatges. A la dècada dels anys deu, les notícies al respecte havien deixat de seguir la pauta de la víctima jove i prostituta (o de classe benestant) a atracaments a joieries, rellotgeries i llars burgeses. No obstant això, arribats als anys vint la seva petjada abandonaria la primera plana per romandre rere els esdeveniments polítics i el pistolerisme. Les notícies sobre ells cada vegada eren més anecdòtiques i se'ls identificava per registres policials francesos o bé per la seva condició d'indesitjables. A la dècada posterior, malgrat que s'advertia a Barcelona una sensació d'impunitat en la creació de la Segona República, les detencions es descrivien breument en els diaris i de forma inadvertida. Ja per aquella època havien abandonat els ganivets, era millor la pistola.

En el seu apogeu, el conegut lligam entre l'"apatxe" i la prostitució es consolidà amb la tracta de blanques, que era més aviat esporàdica en comparació amb el nombre de robatoris. També les aproximacions dels "apatxes" a l'anarquisme eren anecdòtiques, no hi ha una pauta clara que comprengui una interacció sòlida amb ells ni es veu una vinculació evident entre les idees intel·lectuals llibertàries i l'acció dels "apatxes", que més aviat sembla que es movien pels seus interessos individuals. Dins l'esfera dels anarquistes l'*apache* tampoc gaudia de bona imatge, o com a mínim en *Acción Social* Obrera, tot i que els anarquistes exiliats a París gaudien de les Javes o balls "apatxes" de Montmartre. No hem trobat, però, cap dona "apatxe".

En l'àmbit cultural, els "apatxes" van ser víctimes de la ploma d'intel·lectuals de la talla d'Eugeni d'Ors, Josep Pla, Gabriel Alomar i Alfred Opisso. Es referien als *apaches* parisencs o a la seva mitificació, però a vegades s'emprava el terme com a sinònim de mal gust, de delinqüent o incivilitzat, sobretot en el que respecte a l'opinió vers les potències protagonistes de la *Gran Guerra*. La "cultura *apache*" era criticada per la seva vulgaritat i el seu èxit entre les masses. La literatura fulletonesca no va ser tan reeixida com es pot apreciar en altres països, però destaquen el con-

te infantil “Les desventures den Picapinyes”, obres anònimes com “La Tigresa de Montmartre” i un relat de Josep Carner. La sàtira catalana en més d’una ocasió els va defensar, pel fet que proporcionaven a Barcelona el glamur europeu d’una gran ciutat, i va fer-ne ús de la seva figura per formular situacions còmiques, com Josep Cambó ballant una dansa “apatxe”. Pel que fa al cinema, Fantomàs va obrir-se camí entre els cinematògrafs de Barcelona i, a banda de pel·lícules estatunidenques com *Els llums de la ciutat*, *Paris* o la produïda a França *Corazón de apache*, observem que el seu èxit a la gran pantalla prové de films de segona categoria com *Venganza de apache*, *Aventuras de un chofer* o *L’estranya història de F. el milionari apatxe*. En el teatre va ser ben rebut aquest subgènere amb *Los apaches de París*, *El rey de los apaches* i obres d’Enric Adams, la companyia Guinyol Català i sobretot el Grand Guignol, d’Alfredo Sainati. Les més remarcables en llengua catalana foren la breu menció de la paraula en *Jesús que torna*, d’Àngel Guimerà, i *Els apatxes de frac*, d’*Amichatis*. La dansa “apatxe” segurament va ser la que més va reeixir i prosperar amb bona salut als anys trenta: veiem parelles de balls, grups circenses, festes populars i un grapat de cròniques de Sebastià Gasch al respecte. Per últim, entre carrosses i disfresses de Carnestoltes, entorn el primer terç del segle la “moda *apache*” s’havia endinsat en l’ambient de les discoteques, bars i festes majors.

En perspectiva, podem confirmar la seva existència en el territori, tot i la confusió de conceptes i les exageracions de la premsa. La mancança més rellevant del nostre treball ha sigut la insuficient quantitat d’informació per contrastar notícies i resoldre els possibles dubtes que emanen d’aquestes. Així, moltes fonts primàries són dignes de qüestió. El nostre propòsit sobrepassa el límit de paraules establert i, per tant, no hem pogut emmarcar el context històric de Catalunya amb solvència ni determinar amb seguretat la seva importància en comparació amb la resta de fets històrics. L’escassetat d’estudis profunds sobre la temàtica no ens ha permès comprendre l’abast d’aquest fenomen a Catalunya, ni hem pogut enllaçar la quantitat de noms i sobrenoms, esdeveniments culturals, obres de teatre i balls esporàdics que han quedat inconnexos amb el cos del treball. La nostra investigació és molt primigènia, per inusitada.

En canvi, la nostra recerca permet obrir un ventall de possibilitats d’investigació en diferents àmbits, com els balls *apaches* a Barcelona, el seu vincle amb la tracta o l’anarquisme, la postura dels intel·lectuals vers els "apatxes", la seva ombra a la Setmana Tràgica o, inclús, es podria estudiar una possible triangulació entre Amèrica Llatina (Argentina en especial), França i Catalunya. Es poden seguir els fils dels noms i sobrenoms donats i, de fet, tenint en compte que la nostra recerca demostra que les notícies sobre els "apatxes" eren anteriors a l’article d’Henri Fouquier a *Le Matin*, es podria reconsiderar la història de l’avinguda dels *apaches* a Espanya i a París, el seu bressol.

7. Bibliografia

7.1. Fonts primàries

— Obres literàries

Boccioni, Umberto; Carlo Carrà; Luigi Russolo; Giacomo Balla i Gini Severini, 1958, "Manifesto dei pittori futuristi", 11 de febrer de 1910, en Gambillo, Drudi, M. i Fiori, T. (eds.), *Archivi del futurismo*, Roma, De Luca, pp. 251-287, vist a Pizza, Antonio, 2014, "El prometeismo social en el futurismo italiano", *Sociología Histórica*, V. 4, 23 de juny del 2020, https://digitum.um.es/digitum/bitstream/10201/43196/1/El%20prometeismo%20social.pdf.

Guimerà, Àngel, 1917, *Jesús que* torna, 23 de juny del 2020, http://mdc.csuc.cat/cdm/compoundobject/collection/fpguimera/id/1920/show/1890/rec/13.

Sue, Eugène, 1842, *Le mystères de Paris. Tome 1*, Feedbooks, 23 de juny del 2020, www.ebooksgratuits.-com.

— Diaris

Acción Social Obrera

Barthe, F., 13 de maig del 1922, "El Confidente", *Acción Social Obrera*, n. 209.

14 de setembre del 1922, "Plumazos", *Acción Social Obrera*, n. 231.

10 de febrer del 1923, *Acción Social Obrera*, n. 248.

Baluart de Sitges

6 de febrer del 1915, "El Carnaval a Sitges", *Baluart de Sitges*, n. 696.

16 de febrer del 1918, "Carnaval de 1918", *Baluart de Sitges*, n. 852.

8 de març del 1919, "El Carnaval de 1919", *Baluart de Sitges*, n. 907.

Be Negre

15 de desembre del 1931, "Aprofitant l'absència del senyor Domènec de Bellmunt, la festa de les modestetes es celebra amb gran esplendor", *Be Negre*, n. 26.

14 de març del 1934, "Estrangers indesitjables", *Be Negre*, n. 144.

27 de març del 1935, *El Be Negre*, n. 196.

3 d'abril del 1935, *El Be Negre*, n. 197.

Catalana

Roig, Josep i Raventós, 16 de juny del 1917, "L'apache ubriach", *Catalana*, n. 11.

Catalunya

Lleonart, Josep, 2 d'agost del 1913, "Crònica Vella", *Catalunya*, n. 300.

Catalunya Social

Ignot, 29 de setembre del 1923, "Diari d'un estiuejant. La colònia de Vilaflorida", *Catalunya Social*, n. 127.

Cinòpolis

9 de març del 1929, “Lon Chaney”, *Cinòpolis*, n. 7.

D’ací d’allà

Myrurgia, octubre del 1931, “Converses femenines. Sleeping-car”, *D’ací d’allà*, Vol. 20, n. 166.

De Tots Colors

31 de maig del 1912, “Comich”, *De tots colors*, n. 230.

19 de juliol del 1912, “Teatres. Sala Imperi”, *De Tots Colors*, n. 237.

27 de desembre del 1912, *De Tots Colors*, n. 259.

El Baix Penedès

29 de març del 1913, *El Baix Penedès*, n. 365.

El Dia

30 de setembre del 1935, “Manresa”, *El Dia*, n. 1.637.

El Diluvio

Barga, Corpus, 17 de juny del 1916, “París matutino. Primeras horas.”, *El Diluvio*, n. 169.

Brossa, Jaime, 15 d’octubre del 1916, “El héroe.”, *El Diluvio*, n. 288.

del Río del Val, José y Rafael del Val, 6 de desembre del 1917, “Justicia policíaca”, *El Diluvio*, n. 333.

del Río del Val, José y Rafael del Val, 15 de junio del 1918, “Pestaña o Bravo o No hay justiacia en España”, *El Diluvio*, n. 166.

Diaz-Retg, Enrique, 8 de febrer del 1910, “Cosas de Francia. El mundo de los apaches.”, *El Diluvio*, n. 39.

Diatz-Retg, Enrique, 25 de febrer del 1912, “Cosas de Francia. Baile apache.”, *El Diluvio*, n. 56.

Flor de Lis, 25 de gener del 1923, *El Diluvio*, n. 21.

Garcia, Vicente Cienfuegos, 22 de juliol del 1923, “Helios”, *El Diluvio*, n. 171.

J.C., 29 de desembre del 1916, “Apolo. — *Los grandes apaches*”, *El Diluvio*, n. 357.

Jordana, Carlos, 6 de juny del 1915, “Acotaciones. La *poupée*”, *El Diluvio*, n. 157.

Marjolet, 1 d’octubre del 1909, “La vitriolera”, *El Diluvio*, n. 238.

Opisso, Regina de Llorens, 2 d’agost del 1924, “Siembra de Vanidades”, *El Diluvio*, n. 183.

Pérez, Dionisio, 2 de març del 1929, “Informaciones comentadas. El turista yanqui ante el vino español”, *El Diluvio*, n. 53.

Samblancat, Àngel, 21 d’octubre del 1926, “Don Juan, mala persona”, *El Diluvio*, n. 254.

Sentíes, Miguel, 22 de juliol del 1905, “Del *pinxo* al *apache*”, *El Diluvio*, n. 202.

12 de juliol del 1905, “Crónica negra. Un Crimen”, *El Diluvio*, n. 192.

17 de maig del 1907, *El Diluvio*, n. 137.

21 de juliol del 1908, “Raku y la Chelito”, *El Diluvio*, n. 203.

18 de març del 1909, *El Diluvio*, n. 77.

1 d'abril del 1909, *El Diluvio*, n. 91.

11 de maig del 1909, *El Diluvio*, n. 162.

2 de juliol del 1909, *El Diluvio*, n. 183.

5 de desembre del 1909, *El Diluvio*, n. 333.

29 de setembre del 1910, "Cosas de Francia. Los apaches", *El Diluvio*, n. 271.

14 d'octubre del 1910, *El Diluvio*, n. 286.

27 d'octubre del 1910, "Congreso. Madrid, 26 Noviembre (12 noche)." *El Diluvio*, n. 330.

19 de març del 1911, "Los apaches", *El Diluvio*, n. 78.

27 de març del 1911, "Detención de un *apache*", El *Diluvio*, n. 86.

10 de maig del 1911, *El Diluvio*, n. 130.

1 de juliol del 1911, "La gente del bronce", *El Diluvio*, n. 182.

6 de juliol del 1911, *El Diluvio*, n. 187.

12 de març del 1912, "Espectáculos", *El Diluvio*, n. 72.

31 de maig del 1912, *El Diluvio*, n. 152

5 de juny del 1912, *El Diluvio*, n. 157.

17 de juny del 1912, "Ir por lana", *El Diluvio*, n. 169.

11 de juliol del 1912, "Los perros ambulancias", *El Diluvio*, n. 193.

12 de juliol del 1912, *El Diluvio*, n. 194.

7 de desembre del 1912, "Gacetilla", *El Diluvio*, n. 342.

17 de maig del 1913, *Diluvio*, n. 137.

2 de setembre del 1913, *El Diluvio*, n. 245.

26 de novembre del 1913, *El Diluvio*, n. 330.

12 de desembre del 1913, *El Diluvio*, n. 346.

19 de gener del 1915, *El Diluvio*, n. 19.

15 d'abril del 1915, *El Diluvio*, n. 105.

17 d'octubre del 1915, *El Diluvio*, n. 290.

28 d'octubre del 1915, "La vendedora de diamantes", *El Diluvio*, n. 301.

26 de novembre del 1915, "El hombre del saco", *El Diluvio*, n. 330.

18 de març del 1916, *El Diluvio*, n. 157.

2 de maig del 1916, *El Diluvio*, n. 123.

1 de desembre del 1916, *El Diluvio*, n. 335.

23 de desembre del 1916, *El Diluvio*, n. 357.

3 d'octubre del 1917, *El Diluvio*, n. 269.

30 de novembre del 1917, “El Jardín de las Sopresas” (segunda parte), *El Diluvio*, n. 327.

6 de desembre del 1917, “Apaches descubiertos”, *El Diluvio*, n. 333.

26 de desembre del 1917, “El crimen de los apaches”, *El Diluvio*, n. 353.

29 de març del 1918, *El Diluvio*, n. 88.

24 d’agost del 1918, *El Diluvio*, n. 236.

3 de maig del 1919, “Banda de apaches”, *El Diluvio*, n. 99.

23 de juny del 1919, *El Diluvio*, n. 150.

20 de febrer del 1920, “Argumentos. ¡Mátame! Ediciones de la Studio Films.”, *El Diluvio*, n. 46.

11 de març del 1920, “Los apaches en acción. El suceso de la calle de Pelayo”, *El Diluvio*, n. 63.

3 de juliol del 1920, “Los apaches en Barcelona. Atraco en plena calle”, *El Diluvio*, n. 161.

18 de desembre del 1920, *El Diluvio*, n. 295.

5 de febrer del 1921, “El baile apache del Español”, *El Diluvio*, n. 31.

8 de febrer del 1921, *El Diluvio*, n. 33.

21 de setembre del 1921, *El Diluvio*, n. 226.

15 de novembre del 1921, “Por esos teatros. Los Estrenos. Español. — *Carn de dona*, drama pasional en cuatro actos”, *El Diluvio*, n. 271.

11 de març del 1922, *El Diluvio*, n. 58.

20 de maig del 1922, *El Diluvio*, n. 112.

26 de maig del 1922, *El Diluvio*, n. 117.

8 de juliol del 1922, “Por esos teatros. Romea— *Apaches*, de Casco, traducción de J. Roig”, *El Diluvio*, n. 154.

11 de maig del 1923, *El Diluvio*, n. 111.

6 de gener del 1924, “Emiliano Iglesias y el collar de brillantes”, *El Diluvio*, n. 6.

3 d’octubre del 1924, “Antecedentes de un apache”, *El Diluvio*, n. 236.

20 de gener del 1925, *El Diluvio*, n. 17.

23 de gener del 1925, “Baile de mascara”, *El Diluvio*, n. 20.

3 de març del 1925, “Última hora. Por esos teatros. ElDorado. — Reaparición de Nitta-Jo”, *El Diluvio*, n. 53.

5 d’abril del 1925, “La trata de blancas”, *El Diluvio*, n. 82.

19 de març del 1926, “Fuga de un apache”, *El Diluvio*, n. 67.

23 de febrer del 1928, “Fiesta agradable”, *El Diluvio*, n. 51.

4 de maig del 1928, “Detención”, *El Diluvio*, n. 112.

19 de maig del 1928, *El Diluvio*, n. 125.

9 de setembre del 1928, “De policía”, *El Diluvio*, n. 268.

15 de febrer del 1929, “Argumento. La Venenosa”, *El Diluvio*, n. 40.

25 de febrer del 1930, *El Diluvio*, n. 48.

9 d'abril del 1930, "Variedades", *El Diluvio*, n. 85.

20 de gener del 1931, "La casualidad viene en apoyo de Adelqui Millar", *El Diluvio*, n. 17.

22 de febrer del 1931, *El Diluvio*, n. 46.

9 d'agost del 1932, "Fiesta mayor de Gracia", *El Diluvio*, n. 190.

6 d'octubre del 1933, "Contra la trata de blancas", *El Diluvio*, n. 238.

7 d'octubre del 1933, "De policía. Comunicación al juzgado", *El Diluvio*, n. 239.

17 de novembre del 1933, "Detención de un peligroso apache", *El Diluvio*, n. 274.

31 de maig del 1934, "Entre unos detenidos en Badalona figuraba un peligroso apache frances", *El Diluvio*, n. 128.

18 d'abril del 1935, *El Diluvio*, n. 93.

25 d'abril del 1935, *El Diluvio*, n. 99.

23 de juny del 1935, *El Diluvio*, n.149.

25 de juny del 1936, "Baile Apache en el Gran Price", *El Diluvio*, n. 151.

El Noucentista

28 de desembre del 1914, "La festa noucentista d'anit", *El Noucentista*, n. 1.

El Poble Català

Aguilar, Marius, 14 de juliol del 1912, "Divagacions. La cansó de moda", *El Poble Català*, n. 2.685.

Cadevila, Lluís, 1 de juny del 1913, "Lletra del poble", *El Poble Català*, n. 3001.

9 de març del 1907, *Poble Català*, n. 389.

4 de juliol del 1910, "A Novetats", *Poble Català*, n. 1.948.

22 d'octubre del 1910, "Nota Trista. L'intrusisme dels "apaches" a Barcelona.", *El Poble Català*, n. 2.057.

18 de març del 1911, "Els 'apaches' a Barcelona", *El Poble Català*, n. 2204.

18 de març del 1911, "Lo de l'acta falsificada. Ras y Curt", *El Poble Català*, n. 2204.

28 de gener del 1914, "Lo de la joieria Cabré. Més de l''apache' detingut", *El Poble Català*, n. 3.240.

25 de maig del 1914, "Ecos", *El Poble Català*, n. 3.355.

15 de gener del 1915, *El Poble Català*, n. 3585.

3 de maig del 1916, "El crim de Vallvidrera", *El Poble Català*, n. 4.052.

2 de setembre del 1916, *El Poble Català*, n. 4.174.

5 de desembre del 1916, "Apolo. — *Venganza de apache*", *El Poble Català*, n. 4.268.

En Patufet

J. M. L., 10 d'octubre del 1914, "Les desventures den Picapinyes. Distingida relació", *En Patufet*, n. 561.

J. M. L., 17 d'octubre del 1914, "Les desventures den Picapinyes. Quan s'és al ball s'ha de ballar", *En Patufet*, n. 562.

J. M. L., 24 d'octubre del 1914, "Les desventures den Picapinyes. Cursa incomparable", *En Patufet*, n. 563.

Gaceta Deportiva

11 d'abril del 1929, "El dolor de ser bueno", *Gaceta Deportiva*, n. 62.

Heraldo de Madrid

del Arco, Manuel, 31 d'octubre de 1959, "Una entrevista a Enrique Díaz Retg, un periodista pionero olvidado", *La Vanguardia*, dins *Heraldo de Madrid*, 23 de juny del 2020, https://heraldodemadrid.net/2018/01/03/enrique-diaz-retg/.

Iberia

Z. Y. X., 10 de juny del 1916, "Tiquis-Miquis", *Iberia*, n. 62.

La Academia Calasancia

Vidal, Claudio, 30 de novembre del 1912, "De la escuela neutra a la revolución social", *La Academia Calasancia*, n. 528.

La Batalla

Naik, Tremalk (Manuel Rojas), 1 de novembre del 1912, "Efraín Plaza Olmedo", *La Batalla*, pp. 1-2, dins Rojas, Manuel, 2012, *Un joven en La Batalla: Textos publicados en el periódico anarquista La Batalla,* LOM ediciones, Santiago, 23 de juny del 2020, https://books.google.es/books?id=_ZRxCgAAQBAJ&pg=PT17&dq=apache+anarquista&hl=es&sa=X&ved=0ahUKEwjyp--0zcnoAhU9DmMBHSiKC7oQ6AEIMTAB#v=onepage&q=apache%20anarquista&f=false.

La Campana de Gràcia

Samblancat, Angel, 11 de setembre del 1915, "Ojo por ojo", *La Campana de Gràcia*, n. 2428.

Reaga, 27 d'octubre del 1923, "Fent homes", *La Campana de Gràcia*, n. 2.836.

La Cataluña

de Montoliu, Manuel, 2 de setembre del 1911, *La Cataluña*, n. 204.

R., 28 de gener del 1911, "Faits-Divers", *La Cataluña*, n. 178.

La Humanitat

Bartoli, 21 de gener del 1934, "El gran teatre monàrquic", *La Humanitat*, n. 685.

Collado, Agustí, 3 de novembre del 1932, "Visions tràgiques de la ciutat. Apatxisme", *La Humanitat*, n. 307.

27 de setembre del 1933, "La personalitat del falsificador de les accions del 'Canal de Suez'", *La Humanitat*, n. 585.

28 d'octubre del 1933, *La Humanitat*, n. 612.

26 d'agost del 1934, *La Humanitat*, n. 870.

23 de juny del 1935, *La Humanitat*, n. 1.037.

La Publicitat

Carner, Josep, 13 de gener del 1920, "Cuentos de La Publicidad. Antigor", *La Publicidad*, n. 18.

Costa, Carlos, 18 d'agost del 1914, "El imperialismo contra la humanidad", *La Publicidad*, n. 12.709.

de Bellmunt, Domènec, 3 d'abril del 1927, "Cròniques de París. Soterranis", *La Publicitat*, n. 16.349.

de Dos, Juan, 28 d'octubre del 1909, "Crónicas rapidas. El 'cine' acusador", *La Publicidad*, n. 4.720.

Domingo, Marcelino, 28 d'octubre del 1909, "Carta de naturaleza", *La Publicidad*, n. 4720.

Farfarello, 23 de juliol del 1908, "Lo del Principal", *La Publicidad*, n. 4.888.

Ferran, A., 25 d'abril del 1934, "Diplomanías", *La Publicitat*, n. 18.630.

Ferran, A., 6 de juny del 1935, "Charlie Chan en París", *La Publicitat*, n. 18.902.

Fidus, 16 d'abril del 1920, "Ecos de la ciudad. Temperamento", *La Publicidad*, n. 155.

Gasch, Sebastià, 26 de maig del 1931, "Un espectacle ara. Harry Flemming Follies 1931", *La Publicitat*, n. 17.781.

Guerra, Angel, 26 de gener del 1909, "El apachismo", *La Publicidad*, n. 4.818.

Pahissa, Lorenzo, 16 d'agost del 1904, "¡¡Indecentes!!", *La Publicidad*, n. 3.128.

Pla, Jose, 9 de juny del 1919, "El barrio latino", *La Publicidad*, n. 197.

Pla, Jose (París), 21 de juny del 1920, "Francia. Libros de Junio", *La Publicidad*, n. 211.

Sagre, Josep, 2 d'abril del 1936, "Estrenes. *La marca del vampiro* i un excel·lent film curt, al cinema Fèmina", *La Humanitat*, n. 1.281.

Sarmiento, Miguel, 10 de desembre del 1917, "De la Barcelona maleante. El apachismo de ahora", *La Publicidad*, n. 13.898.

Soldevila, Carles, 6 de juliol del 1929, "Full de dietari. Uniformisme", *La Publicitat*, n. 17.236.

Soler, Alejandro, 4 de setembre del 1912, "Entre el telar y el foso", *La Publicidad*, n. 12.010.

S.A., 1 d'octubre del 1904, "Apaches y gateras", *La Publicidad*, n. 3.169.

S.A., 21 de setembre del 1904, "Notícias", *La Publicidad*, n. 9.380.

Tulio, Marco, 14 de novembre del 1904, "Espectáculos. Estreno en Barcelona de 'Las dos golfas'. (Bigolette)", *La Publicidad*, n. 9.346.

Vilalta y Comes, J., 2 de novembre del 1909, "El retorno a la luz. A Gabriel Alomar", *La Publicidad*, n. 11064.

Vinardell, A. i Roig, 30 d'abril del 1907, "Los Apaches dueños de París", *La Publicidad*, n. 3.978.

Vinyes, Ramon, 8 de febrer del 1922, "Pretextos.Teatro", *La Publicidad*, n. 605.

6 d'abril del 1904, "El crimen de hoy. Otra vez los apaches", *La Publicidad*, n. 2.995.

16 de juliol del 1904, "Notícias", *La Publicidad*, n. 3.095.

18 d'abril del 1905, *La Publicidad*, n. 3.980.

14 de gener del 1906, "Crónica sangrienta. Asesinato de una artista de concert", *La Publicidad*, n. 9.711.

6 de juny del 1907, "Hazaña de un apache", *La Publicidad*, n. 4009.

2 d'agost del 1907, "El apache", *La Publicidad*, n. ?.

28 de desembre del 1907, "Detención de seis 'apaches'", *La Publicidad*, n. 10.418.

25 de febrer del 1908, *La Publicidad*, n. 10.470.

5 de juliol del 1908, "Criminalidad y homosexualismo. La riña sangrienta de anoche. Muerte de un homosexualista", *La Publicidad*, n.?.

16 de febrer del 1909, "La leyenda de los apaches", *La Publicidad*, n. 4.833.

23 de juny del 1909, *La Publicidad*, n. ?.

11 d'abril del 1910, *La Publicidad*, n. 1.1141.

22 de febrer del 1911, "Gobierno civil. Contra el hampa", *La Publicidad*, n. 5161.

18 de març del 1911, "Ecos", *La Publicidad*, n. 11479.

1 d'octubre del 1911, "Revista de tribunales. Juicio por jurados contra cinco 'apaches'. El robo de la relojería Montfort", *La Publicidad*, n. 11673.

4 d'abril del 1912, *La Publicidad*, n. 11.858.

16 de juny del 1912. "Los sucesos de ayer. Como en Paris, un 'apache' ciclista atraca en la calle Princesa a un cobrador", *La Publicidad*, n. 11.930.

25 de juny del 1912, "*Affaire* misterioso", *La Publicidad*, n. 11.939.

30 de juny del 1912, "Desde Gerona", *La Publicidad*, n. 11.944.

1 d'agost del 1912, *La Publicidad*, n. 11.970.

14 d'agost del 1912, "Entre apaches", *La Publicidad*, n. 11.989.

7 de desembre del 1912, "Gobierno civil", *La Publicidad*, n.12.104.

21 de desembre del 1912, *La Publicidad*, n. 12.118.

18 de maig del 1913, *La Publicidad*, n. 12.263.

19 de maig del 1913, *La Publicidad*, n. 12.264.

27 de gener del 1914, "El apache y su amante", *La Publicidad*, n. 12.514.

19 de maig del 1914, "¿El ladrón de las joyerías detenido?", *La Publicidad*, n. 12.620.

22 de juliol del 1914, *La Publicidad*, n. 12.691.

17 de novembre del 1914, "Desde Mataró. En el Euterpe / Royal Cine / Cines Footbal", *La Publicidad*, n. 12.803.

22 de gener del 1915, "Grandioso baile de máscara", *La Publicidad*, n. 12.868.

12 de febrer del 1915, "Por unas joyas", *La Publicidad*, n. 12.889.

2 de març del 1916, *La Publicidad*, n. 13.371.

14 de juny del 1916, *La Publicidad*, n. ?.

28 de juny del 1916, "La expulsión de apaches", *La Publicidad*, n. ?.

25 de setembre del 1916, *La Publicidad*, n. 13.477.

22 de gener del 1917, "Una caricatura de *La Victoire*", *La Publicidad*, n.13.593.

17 de desembre del 1917, "La Tigresa de Montmatre", *La Publicidad*, n. 13.905.

29 de desembre del 1917, "Vida judicial. Audiencia. Un crimen en Vallvidrera", *La Publicidad*, n. 13.916.

30 de desembre del 1917, "Vida Judicial. Audiencia. Un crimen en Valividrera", *La Publicidad*, n. 13.917.

4 de febrer del 1918, "Argumentos. El teléfono de la muerte (continuación). Episodio IV. La Proxima Victima", *La Publicidad*, n.13.952.

3 d'abril del 1918, *La Publicidad*, n. 14.687.

19 d'agost del 1918, "Argumentos. Los pequeños mártires", *La Publicidad*, n. 14.143.

8 d'octubre del 1918, "¿Son los autores del robo'", *La Publicidad*, n. 14.193.

8 de març del 1919, *La Publicidad*, n. 14.340.

23 de juny del 1919, *La Publicidad*, n. 14.413.

17 de febrer del 1920, "Notas de Sociedad", *La Publicidad*, n. 14.688.

18 d'agost del 1920, "Las fiestas mayores. En Caldetas", *La Publicidad*, n. 14.793.

25 de setembre del 1921, "Los apaches", *La Publicidad*, n. ?.

25 de novembre del 1921, "Apaches en Barcelona", *La Publicidad*, n. 542.

26 de maig del 1922, "El atentado contra el Señor Martínez Domingo", *La Publicidad*, n. 15.335.

8 de juliol del 1922, "Unos apaches asaltan una carnecería y degüellan al dependiente", *La Publicidad*, n. 605.

18 de març del 1923, *La Publicitat*, n. 19.490.

21 de juliol del 1925, "A Girona és detingut un apatxe", *La Publicitat*, n. 16.017.

20 de febrer del 1926, *La Publicitat*, n. 16.199.

18 de febrer del 1928, "Un apatxe detingut", *La Publicitat*, n. 16.819.

4 de maig del 1928, "Detenció d'un apatxe", *La Publicitat*, n. 16.871.

21 de juny del 1928, "Les festes d'avui", *La Publicitat*, n. 16.912.

5 de maig del 1929, "Una detenció a Puigcerdà", *La Publicitat*, n. 17.183.

13 de juliol del 1929, "Barcelona Film Club. La sessió de dimarts passat", *La Publicitat*, n. 17.242.

20 d'octubre del 1931, "Encara ballen", *La Publicitat*, n. 17.844.

17 d'agost del 1932, "L'atracament frustrat a un establiment del carrer de Tamarit. Detencio d'un apatxe frances", *La Publicitat*, n. 18.102.

25 de febrer del 1933, "Les estrenes. Catalunya. *Amores de Media Noche*", *La Publicitat*, n. 18.268.

6 d'octubre del 1933, "Un bandit marsellès detingut a Barcelona", *La Publicitat*, n. 18.458.

31 de maig del 1934, "Traficant de blanques i d'estupefaents detinguts a Badalona", *La Publicidad*, n. 18.659.

14 d'abril del 1935, "Apatxe i estafador detinguts", *La Publicitat*, n. 18.859.

26 d'octubre del 1935, "El programa nou, dens i entretingut del Circ Olímpia", *La Publicitat*, n. 19.025.

La Rambla

Gasch, Sebastià, 19 de novembre del 1934, "Una parella de ball, un director i un intent de renovació del cafè concert barceloní", *La Rambla*, n. 275.

Madrid, Francesc, 7 de juliol del 1930, "Set anys enrera. Records del senyor Alba", *La Rambla*, n. 15.

V., 25 de setembre del 1933, "Crítica breu de pel·lícules", *La Rambla*, n. 194.

24 d'abril del 1933, "Amb la llei o fora de la llei. Es precís salvar Barcelona de l'onada de barbàrie i de delicte! Sota el signe tragic", *La Rambla*, n. 172.

La Vanguardia

Ariel, 28 d'agost del 1913, "Cotidianas", *La Vanguardia*, n. 14.635.

Boecio, 18 d'agost del 1910, "Los delincuentes", *La Vanguardia*, n. 13.535.

Buscón, Juan, 30 d'agost del 1900, "Busca, buscando", *La Vanguardia*, n. 6222.

Carolín, 30 d'abril del 1911, "Cotidianas", *La Vanguardia*, n. 13.788.

Cualquiera, 10 de febrer del 1909, "Cotidianas", *La Vanguardia*, n. 12.989.

Hose, C., 27 de març del 1903, "Revista de París", *La Vanguardia*, n. 8.509.

Hose, C., 25 de gener del 1905, "Revista de París", *La Vanguardia*, n. 11.474.

Hose, C., 11 d'abril del 1905, "Revista de París", *La Vanguardia*, n. 11.539.

Hose, C., 26 d'octubre del 1905, "Revista de París", *La Vanguardia*, n. 11.826.

Hose, C., 3 de novembre del 1905, "Revista de París", *La Vanguardia*, n. 11.836.

J., William Locke, 22 d'agost del 1933, "La sombra alargada.", *La Vanguardia*, n. 21.680.

Lafuente, L. Vanrell, 20 de març del 1929, "Impresiones. Todo se complica…", *La Vanguardia*, n. 20.304.

Opisso, Alfredo, 19 d'agost del 1906, "Cosas del día", *La Vanguardia*, n. 12.119.

Opisso, Alfredo, 17 de febrer del 1907, "Arte de Perversión", *La Vanguardia*, n. 12.262.

Profesor Sugrañes, 11 d'abril del 1923, "Higiene Social. Toxicomanías", *La Vanguardia*, n. 18.456.

Salaverría, José M.ª, 5 de març del 1929, "Ideas y notas. Vocabulario nuevo", *La Vanguardia*, n. 20.291.

Sánchez, Emilio Pastor, 1 de juny del 1924, "Guardia Civil y policía", *La Vanguardia*, n. 18.807.

S., Miguel Oliver, 11 de juliol del 1908, "Ante un retrato", *La Vanguardia*, n. 12.777.

S. A., 21 de setembre del 1904, "Notícias", *La Publicidad*, n. 9.380.

Zeda, 23 de març del 1909, "Vida Literaria. Le petit frisson", *La Vanguardia*, n. 13.030.

15 de juliol del 1903, *La Vanguardia*, n. 11.192.

21 d'agost del 1904, "Hojeando la Prensa. De *El Liberal*", *La Vanguardia*, n. 11.252.

22 d'agost del 1904, "Notícias Locales", *La Vanguardia*, n. 11.253.

15 d'octubre del 1904, "Hojeando la prensa. Del *Diario de Barcelona*", *La Vanguardia*, n. 11.339.

2 de setembre del 1905, *La Vanguardia*, n. 11.774.

12 de novembre del 1905, *La Vanguardia*, n. 11.848.

30 de març del 1906, *La Vanguardia*, n. 11.980.

4 de gener del 1906, *La Vanguardia*, n. 11.897.

6 de juliol del 1907, Buscón, "Busca buscando", *La Vanguardia*, n. 12.398.

28 de desembre del 1907, *La Vanguardia*, n. 12.582.

25 de desembre del 1908, *La Vanguardia*, n. 12.943, p. 9.

7 de març del 1909, *La Vanguardia*, n. 13.014.

28 de setembre del 1909, "Teatro del Tívoli", *La Vanguardia*, n. 13.213.

8 de novembre del 1909, “Santander, día 7, 11’50 noche”, *La Vanguardia*, n. 13.254.

14 de juliol del 1910, “Sesion del congreso”, *La Vanguardia*, n. 13.500.

13 de desembre del 1910, *La Vanguardia*, n. 13.652.

26 de març del 1911, “Apaches fugitivos”, *La Vanguardia*, n. 13.754.

15 de maig del 1911, “Cartas á tiros”, *La Vanguardia*, n. 13.803.

11 de juliol del 1911, *La Vanguardia*, n. 13.860.

2 de juliol del 1912, *La Vanguardia*, n. 14.215.

7 de juliol del 1912, “Música y Teatros”, *La Vanguardia*, n. 14.220.

8 de novembre del 1912, *La Vanguardia*, n. 14.347.

18 de setembre del 1913, “Apaches detenidos”, *La Vanguardia*, n. 14.686.

11 de gener del 1914, *La Vanguardia*, n. 14.770, p. 15.

26 de gener del 1914, “Detención importante”, *La Vanguardia*, n. 14.785.

8 d’agost del 1914, “Contra la gente maleante”, *La Vanguardia*, n. 14.978.

2 de maig del 1916, *La Vanguardia*, n. 15.607.

12 d’abril del 1918, “Los Tóxicos Morales”, *La Vanguardia*, n. 16.312.

9 d’octubre del 1918, *La Vanguardia*, n. 16.492.

14 d’abril del 1920, *La Vanguardia*, n. 16.953.

18 de febrer del 1921, “Detención de apaches”, *La Vanguardia*, n. 17.221.

15 de setembre del 1922, “Agresión de unos apaches al tabor. Muerte de un soldado y un apache”, *La Vanguardia*, n. 18.294.

6 de març del 1924, *La Vanguardia*, n. 18.734.

16 de setembre del 1924, “Envío de datos”, *La Vanguardia*, n. 18.899.

21 de setembre del 1924, “La trata de blancas”, *La Vanguardia*, n. 18.904.

7 d’octubre del 1924, “Un detenido”, *La Vanguardia*, n. 18.917.

21 de juliol del 1925, “Información regional. Gerona”, *La Vanguardia*, n. 19.164.

19 de setembre del 1925, “Por los juzgados”, *La Vanguardia*, n. 19.215.

25 de març del 1926, “Apache detenido”, *La Vanguardia*, n. 19.375.

13 de novembre del 1926, “Ecos y Notícias”, *La Vanguardia*, n. 19.574.

23 de març del 1928, “Francés expulsado”, *La Vanguardia*, n. 19.995.

11 de maig del 1933, “Los diarios comentan y condenan la fracasada huelga general”, *La Vanguardia*, n. 21.592.

26 d’agost del 1933, “Fiestas mayores. Gracia”, *La Vanguardia*, n. 21.684.

6 d’octubre del 1933, “Sobre un crimen cometido en el muelle en mayo de 1924”, *La Vanguardia*, n. 21.719.

7 d’octubre del 1933,”Los autores de un crimen”, *La Vanguardia*, n. 21.720.

7 de novembre del 1933, “Un atiguo ‘apache’”, *La Vanguardia*, n. 21.746.

17 de novembre del 1933, “Un estafador extranjero”, *La Vanguardia*, n. 21.755.

8 de desembre del 1933, “Un apache, presunto loco”, *La Vanguardia*, n. 21.773.

31 de maig del 1934, “De unos detenidos en Badalona”, *La Vanguardia*, n. 21.911.

7 de desembre del 1934, *La Vanguardia*, n. 22.072.

11 de maig del 1935, *La Vanguardia*, n. 22.203.

La Veu de Catalunya

Esquerra, Ramón, 1 d’abril del 1933, “Metafísica de ‘gangster’”, *La Veu de Catalunya*, n. 11.483.

J.C., 29 de desembre del 1916, “Apolo. — *Los grandes apaches*”, *La Veu de Catalunya*, n. 6.346.

Puges, Manuel, 2 de gener del 1919, “A la Finestra de la Política Internacional”, *La Veu de Catalunya*, n. 7.100.

Xenius, 18 de setembre del 1908, “Glosari. Visal y Guardiola, noucentista”, *La Veu de Catalunya*, n. 3.381.

Xenius, 19 de maig del 1910, “Glosari. Pera la exposició de retrats l’enviu de Xenius. III La Dançarina Mistinguet”, *La Veu de Catalunya*, n. 3.965.

Xenius, 24 de juliol del 1916, “Glosari. Jugar amb el temps”, *La Veu de Catalunya*, n. 6.189.

14 d’agost del 1909, “Visión clara”, *La Veu de Catalunya*, n. 3.691.

27 de maig de 1912, “Un ‘apache’ en funcions”, *La Veu de Catalunya*, n. 4679.

29 de maig del 1912, *La Veu de Catalunya*, n. 4.681.

28 d’abril del 1913, “La fugida d’un pres”, *La Veu de Catalunya*, n. 5.014.

3 de desembre del 1913, *La Veu de Catalunya*, n. 5.235.

25 de febrer del 1915, “Un altre bon servei”, *La Veu de Catalunya*, n. 5679.

2 de març del 1916, “Festes de Carnestoltes”, *La Veu de Catalunya*, n. 6.047.

12 agost del 1916, “Anarquista francès”, *La Veu de Catalunya*, n. 6.207.

26 de novembre del 1917, “Apatxisme”, *La Veu de Catalunya*, n. 6.663.

6 de desembre del 1917, “Apatxes detinguts”, *La Veu de* Catalunya, n. 6670.

3 de gener de 1918, “Tribunals”, *La Veu de Catalunya*, n. 6698.

16 de març del 1920, “Anarquistes detinguts”, *La Veu de Catalunya*, n. 7.491.

18 de desembre del 1920, “Una bona peça”, *La Veu de Catalunya*, n. 7.725.

28 de desembre del 1920, *La Veu de Catalunya*, n. 7.730.

30 de gener del 1921, *La Veu de Catalunya*, n. 7.759.

25 de maig del 1922, *La Veu de Catalunya*, n. 8169, p. 18

3 de gener del 1923, *La Veu de Catalunya*, n. 8.359.

16 de gener del 1923, *La Veu de Catalunya*, n. 8.365.

19 de juny del 1923, *La Veu de Catalunya*, n. 8.441.

4 de novembre del 1923, *La Veu de Catalunya*, n. 8.559.

4 de març del 1924, "El carnaval d'enguany", *La Veu de Catalunya*, n. 8.658.

20 de juny del 1924, "D'espectacles", *La Veu de Catalunya*, n. 8743.

30 de juliol del 1924,"L'origen del mot 'apache'", *La Veu de Catalunya*, n. 8.777.

19 d'agost del 1925, *La Veu de Catalunya*, n. 9.108.

5 de febrer del 1926, *La Veu de Catalunya*, n. 9.263.

25 de març del 1926, "Apatxe italià detingut", *La Veu de Catalunya*, n. 9.303.

15 de febrer del 1927, "Tarragona", *La Veu de Catalunya*, n. 9583.

25 de setembre del 1927, "Les estrenes. Teatre Victoria. — "Juan sin alma", sarsuela en dos actes del senyor Feliu Garzo, música del mestre Antoni Seguro", *La Veu de Catalunya*, n. 9.772.

28 de setembre del 1928, *La Veu de Catalunya*, n. 10.087.

1 de febrer del 1929, "El Carnaval", *La Veu de Catalunya*, n. 10.193.

24 de març del 1933, "Atracament a una joieria del carrer de Salmerón", *La Veu de Catalunya*, n. 11.476.

14 d'abril del 1935, "Diverses detencions", *La Veu de Catalunya*, n. 12.113.

Le Journal

Laut, Ernest, 20 d'octubre del 1907, *Le Petit Journal Illustré*, n. 883.

Le Matin

Fouquier, Henri, 12 de desembre del 1900, "Les 'Apaches'", *Le Matin*, n. 6.135, p. 1.

L'Esquella de la Torratxa

Alomar, Gabriel, 11 d'abril del 1913, "La cançó dels barris baixos", *Esquella de la Torratxa*, p. 253, dins d'Agustina, Agnès, 2018, *Els textos de Gabriel Alomar a* L'Esquella de la Torratxa, Treball final de màster, Universitat de les Illes Balears.

Alomar, Gabriel, 2 de maig del 1913, "La visió de la Pastora Imperio", *Esquella de la Torratxa*, dins d'Agustina, Agnès, 2018, *Els textos de Gabriel Alomar a* L'Esquella de la Torratxa, Treball final de màster, Universitat de les Illes Balears.

E. Plana., 1923, "Història d'un barret de feltre", *Almanach Esquella de la Torratxa.*

Xarau, 23 de març del 1923, "Glosari. Del retirar tard", *LET*, p. 190, extret de Margarida, Casacuberta, 1997, *Santiago Rusiñol: vida, literatura i mite*, Curial Edicions Catalanes, Barcelona: https://books.google.es/books?id=cKDWjpvKs1EC&pg=PA498&dq=apatxe+rusiñol&hl=es&sa=X&ved=0ahUKEwi08o_DwsfoAhXxsosKHWbKDYcQ6AEIKzAA#v=onepage&q=apatxe%20rusiñol&f=false.

19 de febrer del 1909, "Com á París", *L'Esquella de la Torratxa*, n. 1.573, p. 124.

2 d'abril del 1909, "Ballant l''apache'", *L'Esquella de la Torratxa*, n. 1.579.

4 de febrer del 1916, "Com a París", *L'Esquella de la Torratxa*, n. 1.936.

10 de febrer del 1922, *L'Esquella de la Torratxa*, n. 2240.

L'Hereu

L'Hereu Escampa, 3 de febrer del 1914, "Jo'ls defenso. (Composició d'actualitat llegida en els Jocs Florals de l'Academia de Jurisprudencia)", *L'Hereu*, n. 14.

L'Opinió

6 d'octubre del 1933, "Un cors, apunyalat, i un apatxe de Marsella, detingut", *L'Opinió*, n. 730.

7 d'octubre del 1933, "Els estrangers indesitjables", *L'Opinió*, n. 731.

Metralla

Metrallaire, 4 de febrer del 1909, "Fantasiejant. Els apatxes", *Metralla*, n. 104.

T.T. i T. (petit filosop de *Metralla*), 25 de febrer del 1909, "De la Porta del Sol", *Metralla*, n. 107.

Mirador

Cayatte, André, 11 de juliol del 1929, "Com es van trobar", *Mirador*, n. 24.

Gasch, Sebastià, 31 de desembre del 1931, "Circ a l'Olympia", *Mirador*, n. 152.

Gasch, Sebastià, 22 de desembre del 1932, "Maria Valente", *Mirador*, n. 203.

Gasch, Sebastià, 29 de desembre del 1932, "Un programa de grans atraccions", *Mirador*, n. 152.

Moragas, Rafael, 16 de novembre del 1933, "Fa catorze anys. Pompeius Gener", *Mirador*, n. 250.

Gasch, Sebastià, 26 de setembre del 1935, "Sota la llum dels reflectors", *Mirador*, n. 345.

Tomàs, Joan, 7 de novembre del 1935, "Circ a l'Olympia", *Mirador*, n. 351.

30 de maig del 1929, "La nostra Segona Sessió de Cinema", *Mirador*, n. 18.

27 de novembre del 1934, "L'estrena del Principal Palace", *Mirador*, n. 319.

Papitu

Gener, Pompeyus, 14 de setembre del 1910, "Recorts d'un día a Paris. Parodiant", *Papitu*, n. 94.

24 de juliol del 1912, "Adaptació al català del famós 'Vals apache' que amb tant éxit canten totes les raspes", *Papitu*, n. 191.

18 de setembre del 1912, "Tatuatges", n. 199, *Papitu.*

12 de març del 1913, "Els cèlebres robos de Barcelona", *Papitu*, n. 224.

23 de juliol del 1913, "De la vida alegre", *Papitu*, n. 243.

30 de juliol del 1913, "Gangues de l'ofici. Diàleg d'apatxe", *Papitu*, n. 244.

18 de març del 1914, "Carnet del Papitu", *Papitu*, n. 277.

17 de maig del 1916, "Motius de cafès nocturns de Barcelona", *Papitu*, n. 390.

12 de maig del 1920, "L'humor apatxe i els tatuatges", *Papitu*, n. 583.

30 de juny del 1920, "Dignitat", *Papitu*, n. 590.

16 de maig del 1923, "Music-Halls", *Papitu*, n. 739.

13 de febrer del 1929, "L'esquelet desaparegut. Aventures de Lufok Holmes", *Papitu*, n. 1.039.

20 de juliol de 1932, "L'Apendicitis", *Papitu*, n. 1.218.

15 de febrer del 1933, *Papitu*, n. 1.248.

13 de març del 1935, *Papitu*, n. 1.358.

17 d'abril del 1935, *Papitu*, n. 1.363.

17 de juny del 1936, "Disbauxes de cabaret", *Papitu*, n. 1.424.

Tierra y Libertad

11 de maig del 1910, "Nuestros Libros", *Tierra y Libertad*, n.12.

Solidaridad Obrera

4 de noviembre de 1918,"Unión Madera Libre", *Solidaridad Obrera*, n. 928.

Xut!

Taujà el Sabio, 10 de març del 1931, "La nit artística al 'Tívoli'", *Xut!*, n. 439.

4 de desembre del 1928, "Recull d'anècdotes de la memorable excursió del 'Barça' a Amèrica", *Xut!*, n. 319.

¡Cu-Cut!

Gonzáles, 6 d'abril del 1911, "Apaches", *¡Cu-Cut!*, n. 463.

Lleixiu, 18 de febrer del 1909, "Llista de la bogaderia", *¡Cu-Cut!*, n. 353.

Lleixiu, 15 de febrer del 1912, "Llista de la bogaderia", *¡Cu-Cut!*, n. 508.

— Altres

Casal de Nis, Emilio, *La policía científica*, dins DD. AA., 2016, *Fuera de la ley*, V. 1, "Hampa, anarquistas, bandoleros y apaches. Los bajos fondos en España (1900-1923)", La Felguera, Madrid.

Ferrer, Francesc, 3 d'octubre del 1909, "Carcel Celular, 4.ª galería, n.º 3d, Barcelona 3-10-1909 (x)", dins Solà, Pere, *Escrits de Francesc Ferrer i Guàrdia (A Luigi Fabri, Max Nettlau, François Kupka i P.* Robin, 23 de juny del 2020, https://dialnet.unirioja.es/descarga/articulo/3794275.pdf.

JOHANQUETEBEO, 2 de novembre de 2016, "MARUJITA DIAZ Si vas a París Papá 1959", *Youtube*, 23 de juny del 2020, https://www.youtube.com/watch?v=ht1lR0ZImY8.

Ladera, 1917, dins Orlandini, Laura, 2013, *Anticlericalismo y catolicismo en España e Italia al principio del siglo XX. Una perspectiva comparada*, Ucelay, Enric i Alfonso Botti (dir.), Tesi doctoral, Universitat Pompeu Fabra i Università degli Studi di Bologna, Barcelona.

Mouvet, Maurice, 1915, *Maurice's Art of Dancing*, G. Schirmer, New York, 23 de juny del 2020, https://archive.org/details/mauricesartdanc00mouvgoog/page/n58/mode/2up/search/apache.

7.2. Fonts secundàries

10 de novembre del 2015, "Madame Barcelona. Un recorregut per l'Arc del Teatre", *Sense Ficció*, Tv3, 23 de juny del 2020, https://www.ccma.cat/tv3/alacarta/sense-ficcio/madame-barcelona-un-recorregut-per-larc-del-teatre/video/5562467/.

1 d'octubre del 2016, "Vieja mala gente", *El Mundo*, última visita 07/05/2020, https://www.elmundo.es/cultura/2016/10/01/57eeaed7e5fdea217c8b45ff.html.

"Cesare Lombroso | Italian criminologist", *Enciclopedia Britannica*, 23 de juny del 2020, https://www.britannica.com/biography/Cesare-Lombroso.

"Commune of Paris | 1871", *Encyclopedia Britannica*, 23 de juny del 2020, https://www.britannica.com/event/Commune-of-Paris-1871.

DD. AA., 2016, *Fuera de la ley*, V. 1, "Hampa, anarquistas, bandoleros y apaches. Los bajos fondos en España (1900-1923)", La Felguera, Madrid.

Alarcón, Cristian, "Disturbios y festejos en el derribamiento de las torres. Una guerra de piedras en el Fuerte", *Página/12*, 23 de juny del 2020, https://www.pagina12.com.ar/2000/00-11/00-11-03/pag03.htm.

Aparecida, Giovana, 2015, *Rio de Janeiro e Paris:* a juventude apache *do cinema na periferia,* Alano, Claudio (dir.), Universidade Federal de Santa Catarina, UFSC Programa de pós-graduação em literatura, Florianópolis.

Arévalo, Just, 2002, *La cultura de masses a la Barcelona del nou-cents*, l'Abadia de Montserrat, Barcelona.

Benjamin, Walter, 2012, *El París de Baudelaire*, Dimópulos, Mariana (trad.), Eterna Cadencia, Buenos Aires, 23 de juny del 2020, https://seminariosocioantropologia.files.wordpress.com/2014/03/benjamin-walter-el-paris-de-baudelaire.pdf.

Blom, Phillip, 2008, *The Vertigo Years: Europe 1900-1914*, Basic Books, New York, 23 de juny del 2020, http://tankona.free.fr/blom2008.pdf.

Burke, Peter, 2008, *What is Cultural History?*, Polity, Cambridge.

Canyameres, Ferran, 1995, *Obres completes*, Vol. V, Columna, Barcelona, 23 de juny del 2020, https://books.googleusercontent.com/books/content?req=AKW5Qacci81uE5uSIY-Jr7APLSk6FRz1Qbsg0qAA21nv-IMYN6TdyLb843vG3HcHfnj0GeGpbg35amzqmVXVgd1HY0Z21fu6n5NTCia9-wApBWMQcmngw-ONX01TX9A-tR34_VpiyYKk_4pJUc7KhhLTqa_DXFQLpI1ehvI5Fc9a5LW4PlJAOaj1ZAjtO6ouGJZEtdVu-Wp1NHzIjQRgg0UoGIQ_jOFKj88giufEXxLm3j5ETU6I26J3XvVb1wU9Fq-85Y-4G_s9tK-VE5h6TPKyq1Bg4A618MNPpZLc2E5Bw2ZR1PaXdLFHzcs.

Casque d'Or, *Mémoires*, 1902, Deluermoz, Quentin, 2008, "Introduction", dins Deluermoz, Quentin (ed.), 2008, *Chroniques du Paris apache (1902-1905*), Mercure de France, Paris.

Deluermoz, Quentin, 2008, "Introduction", dins Deluermoz, Quentin (ed.), 2008, *Chroniques du Paris apache (1902-1905*), Mercure de France, Paris.

de Sucre, Manel, 2016, *Pep Castells, aquella transició llibertaria que invitava a somniar l'any 76 a Barcelona*, 23 de juny del 2020, https://manelaisa.files.wordpress.com/2016/04/aquella-transicic3b3-llibertaria-que-invitava-a-somniar-pep-castells.pdf.

Esparza, Pablo, 3 de noviembre 2018, "Los anarquistas españoles detrás del primer asalto de banco a mano armada de la historia de Chile (y que sembraron México, Argentina y Cuba de robos)", *BBC*, 23 de juny del 2020, https://www.bbc.com/mundo/noticias-america-latina-45939087.

Farcy, Jean-Claude, 2011, "Violence juvénile à Paris au temps des Apaches : Fin XIXe siècle – début du XXe siècle", dins Rousseaux, Xavier i Xavier De Weirt (ed.), 2019, *Violences juvéniles urbaines en Europe*, Presses universitaires de Louvain, Louvain-la-Neuve.

Farcy, Jean-Claude i Marc Renneville, 8 d'octubre de 2006, "Historire de la peine de mort en France (1789-1981)", *Criminocorpus*, 23 de juny del 2020, https://criminocorpus.org/fr/expositions/peine-de-mort/la-peine-de-mort-en-france-de-la-revolution-a-labolition/le-debat-de-1908/.

Fenby, Jonathan, 2015, *The History of Modern France: from the revolution to the present day*, Simon & Schuster, London.

García, Simón, "El apachismo anarquista", dins VV. AA., 2016 *Apaches. Los salvajes de París*, La Felguera, Madrid.

Gimeno, Raúl, "El terror apache llega a España", dins DD. AA., 2016 *Apaches. Los salvajes de París*, La Felguera, Madrid.

Goodrich, Matthew G., 2013, *Ricardo Viñes and Les Apaches*, Doctor of Musical Arts, University of Washington, Washington.

Gordon, Milton M., 1947, "The concept of subculture and its application", dins Gelder, Ken and Sarah Thornton (ed.), 1997, *The Subcultures Reader*, Routledge, New York.

Gran, Álvaro, 2017, "Leones confederales: Salvador Seguí", *Alacant Obrera*, 23 de juny del 2020, https://alacantobrera.com/2017/09/01/anarcogatos-iii-segui-leon-confederal/.

Haine, Malou, 2006, "Cipa Godebski et les Apaches", *Revue belge de Musicologie / Belgisch Tijdschrift voor Muziekwetenschap*, Vol. 60, *Actes du colloque international: Les relations musicales entre Bruxelles et la Pologne 1800-1950*, pp. 221-266.

Hobsbawm, Eric, 2000, *Bandits*, Orion Books, London, 23 de juny del 2020, https://books.google.es/books?id=0rVNXz-WhhwC&printsec=frontcover&dq=bandits+hobsbawm&hl=es&sa=X&ved=0ahUKEwj05cXr--XoAhUQ0uAKHb5-CWgQ6AEIKzAA#v=onepage&q=hobsbawm&f=false.

Jastrzembski, Joseph C., 2007, *The Apache Wars: The Final Resistance*, Chelsea House, New York.

Kalifa, Dominique, 1995, *L'Encre et le sang. Récits de crimes et société à la Belle Époque*, Fayard, París.

Kalifa, Dominique, 2013, *Les Bas-Fonds: Historie d'un imaginaire, Seuil*, 23 de juny del 2020, https://www.-seuil.com/ouvrage/les-bas-fonds-dominique-kalifa/9782020967624.

Luis, Jose, 4 d'abril del 2013, "Buster Keaton: Baile apache 1930", *Youtube*, 23 de juny del 2020, https://www.youtube.com/watch?v=xrKr6o-60Vs.

Marín, Celia, 2018, *Urbanismo moral: La destrucción de los bajos fondos de Barcelona a principios de siglo XX: similitudes y diferencias con el Vieux Port de* Marsella, tesi doctoral, Ucelay, Enric, i Juan José (dir.), Departament d'Humanitats, Universitat Pompeu Fabra, Barcelona.

Marín, Dolors, 2018,"Fills del Poble: Versos i cançons anarquistes a la Catalunya del primer terç del segle XX", *Caramella*, http://www.revistacaramella.cat/wp-content/uploads/2018/02/c19_marin.pdf.

Martínez, Layla, "Seguid afilando las navajas: la heroína apache y los dispositivos de disciplina de la sociedad", dins VV. AA., 2016 *Apaches. Los salvajes de París*, La Felguera, Madrid.

North, Joseph, 2011, *Emilio Ghione and the Mask of Za La Mort* , Masters thesis, Durham University, 23 de juny del 2020, http://etheses.dur.ac.uk/3427/.

Orlandini, Laura, 2013, *Anticlericalismo y catolicismo en España e Italia al principio del siglo XX. Una perspectiva comparada*, Ucelay, Enric i Alfonso Botti (dir.), Tesi doctoral, Universitat Pompeu Fabra i Università degli Studi di Bologna, Barcelona.

Park, Robert E., "The City: Suggestions for the investigation of human behaviour (1915)", dins *The Subcultures Reader*, Gelder, Ken and Sarah Thornton (ed.), Routledge, New York

Perrot, Michelle, 2007, "Dans le Paris de la Belle Époque, les 'apaches', premières bandes de jeunes", *La lettre de l'enfance et de l'adolescence*, V. 1, N. 67, pp. 71-78.

Pich, Josep, 2014, *Les llums s'apaguen a tot Europa. La fi de la Belle Époque*, Col·lecció Hecateu, 1, Nova Editorial, Barcelona.

Pierret, Régis, 2013, "Apaches et consorts à l'origine des tribunaux pour enfants", *Vie sociale*, n. 4, pp. 79-94.

Portes, Jacques, 1990, *Une fascination réticente. Les États-Unis dans l'opinion française. 1870-1914*, Nancy, Presses universitaires de Nancy, Nancy, vist a Nieto, Philippe, 2017, "Le Far-West aux portes de Paris Codes de reconnaissance d'un réseau informel: les Apaches", dins Gauvard, Claude (ed.), 2018, *Appartenances et pratiques des réseaux*, Éditions du Comité des travaux historiques et scientifiques, París.

Roberts, David, 1994, *Once they moved like the wind: Cochise, Geronimo, and the Apache Wars*, Simon & Schuster, New York.

Rodriguez, Alfonso, 2013, "Los apaches de París: un mito de la Belle Époque", *Revista Sin Ideas*, n. 2, pp.1-8.

Schmidt, Bettina C., 2005, *Jugendkriminalität und Gesellschaftskrisen – Umbrüche, Denkmodelle und Lösungsstrategien im Frankreich der Dritten Republik (1900–1914)*, Steiner, Stuttgart, vist a Lebon, Daniel-Frédéric, 2012, "Béla Bartók's *The Miraculous Mandarin* and the Apaches from Paris", *Studia Musicologica*, N. 53, V. 1-3, pp. 231-240, p. 233.

Selles, Roberto, 21 de novembre de 2013, "Un tango piel roja: el apache argentino", *La Verdad*, 23 de juny del 2020, https://issuu.com/multimedioslv/docs/depor_9_de_julio_59.

Theros, Xavier, 15 de setembre del 2008, "Las vidrieras de *Madame Petit*", *El País*, 23 de juny del 2020, https://elpais.com/diario/2008/09/15/catalunya/1221440841_850215.html.

Thornton, Sarah, "General Introduction", dins Gelder, Ken and Sarah Thornton (ed.), 1997, *The Subcultures Reader*, Routledge, New York.

Tuchmann, Barbara W., 1994, *The Proud Tower: A Portrait of the World Before the War 1890-1914*, Ballantine Books, New York.

Ucelay, Enric, "Prefaci", 2014, dins Pich, Josep, 2014, *Les llums s'apaguen a tot Europa. La fi de la Belle Époque*, Col·lecció Hecateu, 1, Nova Editorial, Barcelona.

Ucelay, Enric i Arnau Gonzàlez i Vilalta, 2012, "'Misterios catalanes': la animadversión nacionalista ante Companys y su evolución en el tiempo", dins *Contra Companys, 1936*, Ucelay, Enric i Arnau Gonzàlez i Vilalta (ed.), Universitat de València, València, 23 de juny del 2020, https://books.google.es/books?id=iKvx3U9SL8kC&pg=PA20&lpg=PA20&dq=jules+bonnot+%22barcelona%22&source=bl&ots=GzIU7k-DFJs&sig=ACfU3U18_9rcExcjM1bxpDIiYgS0wtVrww&hl=ca&sa=X&ved=2ahUKEwiZw-Lb9cnoAhUKxo-UKHXtuCfYQ6AEwBXoECAsQKg#v=onepage&q=jules%20bonnot%20%22barcelona%22&f=false.

Viñas, Carles, "*Les Apaches*: los gamberros de la Belle Époque como antecedente del fenómeno *racaille*", dins VV. AA., 2016 *Apaches. Los salvajes de París*, La Felguera, Madrid.

Warren, Sarah, 2013, *Mikhail Larionov and the Cultural Politics of Late Imperial Russia*, Routledge, Nova York, 23 de juny del 2020, https://books.google.es/books?id=DTcrDwAAQBAJ&pg=PA158&lpg=PA158&dq=marinetti+apache&source=bl&ots=L_ILBynzCk&sig=ACfU3U1PT1GTShOq9s-7yqrKkzZV5ulsQg&hl=ca&sa=X&ved=2ahUKEwjlpJP-kMXpAhWDAmMBHU16AlYQ6AEwA3oECAcQAQ#v=onepage&q=marinetti%20apache&f=false.